

ORGANIZIRANO MASOVNO PRISILNO ISELJAVANJE SRBA IZ HRVATSKE 1941. GODINE

*Filip ŠKILJAN **

Tekst donosi niz informacija o preseljavanju Srba iz hrvatskog dijela Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Srbiju 1941. godine. Preseljavanje je izvršeno između lipnja i listopada 1941. godine u nekoliko navrata. Prvi su iseljavani solunski dobrovoljci u lipnju 1941. godine iz Slavonije i Srijema, a potom pravoslavni svećenici, trgovci i obrtnici iz čitave NDH u srpnju 1941. Na koncu je iseljavano i srpsko pravoslavno stanovništvo iz svih kotareva preko sabirnih logora u Capragu, Bjelovaru i Požegi. Iseljavanje je završeno u listopadu 1941. godine, a jedan manji dio zatočenika pušten je iz logora svojim kućama. Nakon iseljavanja Srba njihovu imovinu (pokretnu i nepokretnu) oduzele su vlasti NDH, a potom je podijelile naseljenicima iz Slovenije, Hrvatskog zagorja, Dalmacije i Hercegovine.

Ključne reči: *Srbi u Hrvatskoj, NDH, 1941, Drugi svjetski rat, migracije*

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) je 1941. godine prema vjeri od ukupno 5655750 žitelja bilo 2993335 ili 52,93% rimokatolika, 772794 muslimana (12,78%), 1809613 pravoslavnih (31,99%), 59281 evangelika (1,05%) i 32372 Židova (0,57%).¹ Ustaše su politički istrebljenja Srba i Židova u NDH pristupali u okviru jedinstvene političke kampanje. Biološko istrebljivanje Srba i Židova trebalo je Hrvatima i Muslimanima dati životni prostor. Istrebljivanje Židova svoj uzor je pronalazilo u rasnoj politici, a pitanje Srba postavljalo se kao specifičan problem ustaškog režima. Jedan od oblika rješavanja "srpskog pitanja" u NDH bilo je iseljavanje Srba u Srbiju. U okviru iseljavanja Srba iz NDH posebno je interesantno promatrati iseljavanje Srba iz Hrvatske, dakle iz kotareva koji se ne nalaze u Bosni i Hercegovini, već na području Hrvatske. Organizirana iseljavanja Srba iz Hrvatske su uglavnom poduzeta u Slavoniji, u bjelovarskom kraju, u Moslavini, u Zagrebu, u Podravini i na Baniji. Cilj ovog istraživanja je utvrđivanje približnog broja organizirano iseljenih Srba preko sabirnih logora iz Hrvatske između srpnja i studenog 1941. godine.

* Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.

¹ Izračun je za osnovu uzimao jugoslavenski popis stanovništva od 31. ožujka 1931. kojemu je dodan prirodni priraštaj (Landikušić, 1942: 13). Brojevi stanovništva variraju u drugim publikacijama iz onoga vremena.

Zakonodavni okvir

Odmah nakon što je uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska 10. travnja 1941. doneseni su propisi koji su ozakonili teror i odredili državne institucije koje će teror provoditi. Tako je već 17. travnja 1941. donesena Zakonska odredba za obranu naroda i države (*Zakoni NDH*, 1941: 15; *Hrvatski narod*, 18. travnja 1941; Goldstein, Goldstein, 2001: 117; Jelić-Butić 1978, 167-171). Njome se utvrdilo da svatko "tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje", a takvoga "ima stići kazna smrti". Dana 25. travnja 1941. donesena je Zakonska odredba o zabrani ćirilice na teritoriju NDH, a Zakonskom odredbom o državljanstvu koja je objavljena 30. travnja 1941. ustanovljeno je da državljanin NDH može postati samo onaj koji je svojim držanjem dokazao da nije radio protiv oslobodilačkih težnji hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu. Iako je ova odredba u sebi nosila klauzulu da državljanin NDH mora biti arijevske podrijetla, što je u osnovi bilo usmjereno protiv Židova i Roma, pitanje držanja pojedinaca u vrijeme Kraljevine Jugoslavije moglo je biti proizvoljno protumačeno, što bi značilo da je svatko mogao biti optužen za protudržavnu aktivnost i na taj način uskraćen za pravo na državljanstvo. Svega nekoliko dana kasnije, 3. svibnja 1941. donesena je Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu: njome se određenim kategorijama srpskog stanovništva u NDH omogućavao, u skladu s propisima obiju crkava, prijelaz vjernika jedne vjerske zajednice u drugu vjersku zajednicu (iz pravoslavne u rimokatoličku odnosno grkokatoličku) pod uvjetima reguliranih propisima zakonske odredbe. Početkom lipnja izdana je odredba o ukidanju svih srpsko-konfesionalnih puških škola i zabavišta,² a sredinom srpnja ukinut je naziv srpsko-pravoslavna vjera i određeno je da se ubuduće upotrebljava naziv grčko-istočna vjera.³ Promijenjena su i imena brojnih naselja koja su na bilo koji način podsjećala na Srbiju ili Srbe ili imala srpski predznak. Tako je 25. kolovoza 1941. promijenjeno je ime mjesta Srpske Moravice u Hrvatske Moravice,⁴ a Mrkonjić Grad je ponovo postao Varcar Vakuf, a promijenjena

² *Novi list*, br. 55, 23. lipnja 1941: 10.

³ *Narodne novine*, 19. srpnja 1941.

⁴ *Narodne novine*, 25. kolovoza 1941, br. 110: 1. Inače su se do 1922. godine Srpske Moravice zvale Komorske Moravice, a prije naziva Komorske nosile su naziv Donje Moravice za razliku od Gornjih Moravica su kasnije dobile naziv Brod Moravice. U listu *Hrvatski narod* 29. srpnja 1941. izašao je članak pod naslovom "Hrvatske Moravice – tim je skinuta jedna velika sramota koja je vladala zadnjih desetljeća". Članak je izašao u povodu odluke da se mjesto preimenuje u Hrvatske Moravice (*Hrvatski narod*, br. 165, 29. srpnja 1941: 13). Službeno preimenovanje je uslijedilo 25. kolovoza, a 26. kolovoza izašao je članak

su imena i naseljima u Lici, Slavoniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj.⁵ Ustaške su vlasti donijele i niz odredaba koje su Srbima u NDH uvelike otežale svakodnevni život. U Sarajevu je 1. svibnja naprimjer zabranjeno svim Srbima i Židovima nositi hrvatske znakove, a isto tako je zabranjeno i isticanje hrvatskih zastava na srpskim i židovskim lokalima.⁶ Dana 10. svibnja objavljena je u *Hrvatskom narodu* odredba da Židovi i Srbi moraju u roku od osam dana napustiti sjeverni dio Zagreba, tj. područja sjeverno od Maksimirske ceste, Vlaške ulice, Jelačićeva Trga, Ilice do mitnice. Također je ograničeno kretanje Srbima i Židovima u Zagrebu između 9 na večer i 6 ujutro. Srbima je moguće iz grada Zagreba izaći samo uz prethodno odobrenje mjesne redarstvene vlasti, koje se izdaje samo u važnim slučajevima.⁷ Srbi su na taj način pretvoreni u građane drugog reda.

Iseljavanje Srba iz Hrvatske

Ideja o raseljavanju Srba s područja Nezavisne Države Hrvatske javila se odmah nakon uspostave NDH. Nijemci su već 6. svibnja održali u Grazu konferenciju o preseljenju 260000 Slovenaca s područja Donje Štajerske na područje Srbije. Tome se poslu trebalo pristupiti odmah. Nakon toga sastanka u Grazu održana su još dva sastanka u Beogradu polovicom svibnja. Međutim, nakon ta dva održana sastanka došlo je do naglog preokreta u njemačkim planovima. Tako je 4. lipnja u njemačkom poslanstvu održana konferencija na kojoj su prisustvovali s njemačke strane Siegfried Kasche, njemački opunomoćenik u Zagrebu, a sa strane NDH Slavko Kvaternik. Na sastanku je dogovoreno da se Slovenci iz Štajerske premjeste u NDH, a Srbi iz NDH u Srbiju u razdoblju od 4. lipnja do 31. listopada 1941. godine. Deportiranje je trebalo biti obavljeno u tri vala. Prvi val je trebao trajati od 7. lipnja do 5. srpnja, i u tom valu je trebalo biti preseljeno 5000 slovenskih intelektualaca iz Donje Štajerske direktno u Srbiju, izuzev katoličkih svećenika koji su trebali biti deportirani u NDH. Iz NDH su pak trebali biti deportirani u Srbiju pravoslavni svećenici zajedno s obiteljima. Iz Gorenjske je trebalo biti iseljeno oko 4000 intelektualaca uz isti postupak. U drugom valu, između 10. srpnja i 30. kolovoza trebalo je biti deportirano 25000 Slovenaca iz Slovenije u NDH, a NDH je trebala

"Hrvatske Moravice proglašene" (*Hrvatski narod*, br. 193, 26. kolovoza 1941). U NDH je preimenovanje mjesta bila uobičajena pojava. Tako su preimenovana mjesta Srpsko Polje (Otočac) u Hrvatsko Polje i Srpska Kapela (Vrbovec) u Hrvatska Kapela (*Narodne novine*, 6. listopada 1941). Promijenjena su i imena sela Gradinsko Karadordevo (Virovitica) u Tomislavovac, Novo Obilićevo (Slatina) u Zvonimirovac i Njegoševac (Našice) u Našički Antunovac (*Narodne novine*, 20. rujna 1941).

⁵ *Novi list*, br. 9, 7. svibnja 1941: 6.

⁶ *Hrvatski narod*, br. 78, 1. svibnja 1941: 6.

⁷ *Hrvatski narod*, br. 87, 10. svibnja 1941: 5.

deportirati isto toliko Srba. U posljednjem valu (od 15. rujna do 31. listopada) trebalo je deportirati 65000 slovenskih seljaka s područja Gorenjske u NDH, a NDH je trebala iseliti isto toliko Srba u Srbiju, kao i 30000 Srba kojima NDH ne priznaje status državljanstva.⁸ Kako bi se dogovor mogao provesti, vlasti NDH su morale osnovati poseban ured za provedbu deportacija. Taj je ured osnovan 20. lipnja 1941. godine pod nazivom Odjel za preseljenje i naseljavanje pučanstva u sklopu Odjela za kolonizaciju. Međutim, tome je odjelu već nakon četiri dana promijenjeno ime u Državno ravnateljstvo za ponovu.⁹ Na čelu Državnog ravnateljstva za ponovu nalazio se Josip Rožanković. Tomo Grgić je stavljen na čelo Srpskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu i on je dobio u zadatak da izvrši "iseljavanje Srba s područja NDH i sve poslove s tim radom skopčane".¹⁰ Uz njega su bili Milutin Jurčić, predstojnik ureda za iseljavanje, i Stjepan Vedrina, predstojnik ureda za useljavanje. Na čelo logora u Bjelovaru postavljen je pješački poručnik Stanko Ostojić,¹¹ kojeg je kasnije zamijenio konjički satnik Dragutin Penava (Dizdar, 1990: 105), na čelu logora u Požegi bio je Ivan Stier, a na čelu logora u Capragu Ljubomir Sessegia (Lisac, 1956: 125-145). Sastanak ravnatelja Državnog ravnateljstva za ponovu Josipa Rožankovića sa svim županima velikih župa uslijedio je 4. srpnja 1941. Na tome sastanku je županima objašnjeno kako treba postupati na lokalnom nivou (Goldstein, 2006: 599).

⁸ Budući da preseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca nije išlo tako lako, na drugim sastancima koje su u vezi s razmjenom stanovništva održali Nijemci i vlasti NDH smanjivale su se brojke useljenih Slovenaca i brojke iseljenih Srba. Tako je na sastanku od 18. kolovoza 1941. dogovoreno da će u trećoj fazi preseljavanja biti iseljeno svega 30000 Slovenaca, a ostatak od 15000 iseljen bi bio nakon rata. Navodno se ostatak Slovenaca ne bi iselio, jer je utvrđeno da je većina ostalih zapravo njemačkog podrijetla. Predstavnici NDH su smatrali da bi bez obzira na smanjeni broj Slovenaca broj Srba koji se treba iseliti iz NDH ostao isti, tj. da ne bi trebalo doći do smanjenog broja iseljavanja Srba u Srbiju, što Nijemci nisu prihvatili (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 464, 7811/41). Treba napomenuti da je krajnji rezultat preseljavanja bio uvelike drugačiji. Naime u prvoj je fazi preseljeno u Srbiju iz južne Štajerske 4470 osoba, a iz Kranjske 2250 osoba. U NDH je tom prilikom useljeno svega 397 slovenskih svećenika. U drugoj fazi je u NDH useljeno 10200 Slovenaca, a treća faza je izostala (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 493, 18856/41).

⁹ Državno ravnateljstvo za ponovu imalo je u svojem djelokrugu uređenje svih poslova useljavanja, smještaja i iseljavanja pučanstva, preuzimanje i predaju posjeda i ostalih dobara iz ruke iseljenih u ruke useljenih odnosno naseljenih, te pripremu upravu na takvim imanjima i dobrima (Hedbeli, 2001: 512).

¹⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 441, 95/41.

¹¹ Isto, 120/41.

Organizirana masovna prisilna iseljavanja Srba iz Hrvatske

Početkom srpnja 1941. Državno ravnateljstvo za ponovu izdaje posebne upute kotarskim načelnicima o formiranju specijalnih ureda za iseljavanje u kotarskim središtima. Osim toga zadatak kotarskih načelnika bio je da odrede i pripreme mjesta tzv. sabirališta za prolazni boravak iseljenika. Ovdje su iseljenici provodili nekoliko dana u posebnim prostorijama, muškarci odvojeni od žena. U sabiralištu je moralo biti pitke vode i rasvjete te je morala biti osigurana liječnička služba. Hapšenja su se odvijala najčešće noću na temelju pismenih, telefonskih i telegrafskih naloga Državnog ravnateljstva za ponovu. Ona su vršena vrlo često uz teror ustaša koji su osobama koje su bile predviđene za iseljavanje oduzimali predmete i novac koji su oni namjeravali ponijeti sa sobom. Svaka uhapšena osoba mogla je ponijeti do 50 kilograma prtljage, a trebala se u trenutku hapšenja u roku od 30 minuta spremati za put do sabirališta. Prilikom deportacije uhićenika iz sabirališta u logor trebalo ih je opskrbiti hranom (Milošević, 1981: 142).

Iseljavanja solunskih dobrovoljaca

Solunski dobrovoljci suočili su se s prvim praktičnim problemima već 18. travnja 1941. kada je donesena *Odredba o nekretninama tzv. dobrovoljaca*. Tom je odredbom Pavelić proglasio dobrovoljačku zemlju, odnosno zemlju koja je podijeljena solunskim dobrovoljcima nakon Prvog svjetskog rata narodnom imovinom i oštećenim Srbima nije dao pravo na odštetu.¹² Zemlju solunskih dobrovoljaca Poglavnik je odlučio "pokloniti hrvatskim seljacima", kako stoji u trećoj točki ove zakonske odredbe. Time je Pavelić podijelio Srbe u NDH na dvije skupine: prva skupina su bili Srbi koji su iz Srbije doselili nakon 1900, a drugu su skupinu predstavljali Srbi koji su u NDH bili nastanjeni od prije (Bartulin, 2007: 225). Sljedećeg dana izlazi članak u dnevniku *Hrvatski narod* "Ispravljena je jedna od najvećih nepravda" u kojem autor članka naziva dobrovoljačku zemlju "srpskom kolonijom" u Hrvatskoj. "Izmislili su pojam dobrovoljca koji ima pravo na zemlju. Kako su dobrovoljcima proglašeni isključivo Srbi, to će na taj način Srbi doći isključivo do te zemlje. Ustaški novinari ističu kako je 639733 jutra podijeljeno agrarnom reformom Srbima kolonistima. Na području Vukovara podijeljeno je 62874 jutara plodne zemlje Srbima, a uslijed kolonizacije broj Hrvata u pojedinim kotarevima kao Našice, Slatina, Virovitica, Osijek, Vukovar, Donji Miholjac, Požega itd. relativno je znatno pao." Već je tada vidljivo što se sprema napraviti sa tom dobrovoljačkom zemljom. "A naši Međimurci, Zagorci, Hercegovci, Podravci, Dalmatinci,

¹² *Hrvatski narod*, br. 66, 19. travnja 1941: 1.

Gorani itd. neka muku muče u prenapučenim i neplodnim krajevima." Plan je, dakle, preseliti hrvatske seljake na nekadašnju dobrovoljačku zemlju. "To je životno pitanje hrvatskog naroda. Hrvatski seljaci tome doprinášaju time da se sele... Neka niču nova hrvatska ognjišta."¹³ *Zakonskom odredbom o nekretninama tzv. dobrovoljaca* izvlaštena je 8581 obitelj (4964 u Slavoniji i 3617 u Srijemu) s 42905 osoba koje su bile nastanjene u 94 sela, a raspolagale su s 75001 jutrom zemlje. Bila je to odredba koja će omogućiti ustašama brojna nasilna preseljenja solunskih dobrovoljaca iz NDH u Srbiju. Veći broj srpskih naselja u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu bit će upravo na temelju toga zakona u lipnju 1941. masovno i nasilno iseljen. Prvi iseljenici iz NDH bili su solunski dobrovoljci iz Srijemske Mitrovice koji su u travnju prešli u Mačvu. Gradsko poglavarstvo u Rumi objavilo je 30. travnja da solunski dobrovoljci i kolonisti moraju napustiti područje kotara Ruma. Dana 30. travnja iseljeno je selo Žarkovo nedaleko Putinaca, a u iseljavanju dobrovoljaca iz toga sela sudjelovala je i njemačka vojska. Tako su iseljene 103 obitelji. Prvi iseljenici koji su deportirani u Srbiju iz hrvatskog dijela NDH bili su seljaci iz kotara Osijek. Naime, njih osječki ustaše skupljaju već 10. lipnja. Tako Maksim Negovanović iz Divoša pokraj Osijeka kazuje: "Dana 10. VI. 1941. godine došli su ustaši i naoružani vojnici u selo Divoš na kamionima i sa mitraljezima te su sa kamiona sišli i naredili svima nama Srbima da se u roku za jedan sat upakujemo i spremimo da idemo i napustimo naše domove, u tome mi smo odmah počeli da se spremamo i nešto posteljini stvari smo uzeli..."¹⁴ Potom su uhapšeni pješice otišli do željezničke stanice u Vinkovcima, a odatle u Gunju, pa zatim u Bosnu i pješice od Brčkog preko Bijeljine do Drine. Slično je bilo i s ostalim kolonističkim naseljima u okolici Osijeka poput Čokadinaca,¹⁵ Livane i Briješća,¹⁶ Paulin Dvora,¹⁷ Ade,¹⁸ Palače, Silaša¹⁹ i Klise.²⁰ Iz starosjedilačkih naselja poput Bijela Brda iseljavanja su bila pojedinačna, pa tako paroh Lav Dosejdel izjavljuje kako je od 2500 Srba tek 40 njih iseljeno u Srbiju,²¹ dok je iz Dalja iseljeno u lipnju stotinjak obitelji,²² iz Čepina je iseljeno 28 obitelji,²³ a iz Tenje je pobjeglo u Srbiju tek desetak ljudi.²⁴

¹³ *Hrvatski narod*, br. 67, 20. travnja 1941: 2.

¹⁴ AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 17, br. 285/1942.

¹⁵ Isto, br. 91/1942.

¹⁶ Isto, br. 264/1941.

¹⁷ Isto, br. 305/1942.

¹⁸ AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 18, br. 17/1941.

¹⁹ Isto, br. 109/1942.

²⁰ Isto, br. 68/1941.

²¹ AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 17, br. 254/1942.

²² Isto, br. 381/1941.

²³ Isto, br. 339/1941.

Milan Vujić, četkar iz Osijeka procjenjuje u prosincu 1941. u izbjeglištvu u Zaječaru da je iz Osijeka prisilno iseljeno između 120 i 140 Srba, ali da ih je znatno više izbjeglo pred ustaškim terorom svojevrijedno (čak između 2000 i 2500 Srba).²⁵ Prvi iseljenici koji su deportirani u Srbiju s područja kotara Podravska Slatina bili su seljaci iz sela Ilmin Dvor.²⁶ Radilo se o solunskim dobrovoljcima koji su na virovitičko i slatinsko područje naseljeni nakon Prvog svjetskog rata. U kotaru Virovitica velik broj solunskih dobrovoljaca iseljen je 28. lipnja 1941, dakle prije posebnih uputa koje su dobili kotarski načelnici o formiranju ureda za iseljavanje u kotarskom središtu.²⁷ Iseljavanja solunskih dobrovoljaca izvršena su i na području kotara Donji Miholjac odakle je u lipnju 1941. godine iseljeno najmanje 400 obitelji²⁸ i iz okolice Đakova odakle je iseljeno oko 70 obitelji (Milošević 1981: 124-125). Samo iz mjesta Novi Hrkanovci iseljeno je u Mramorac, kotar Smederevska Palanka, 40 obitelji.²⁹ Savo Lončar iz Viljeva pokraj Donjeg Miholjca dao je iskaz u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: "Na dan 14. VI. 1941. godine oko 4 sati na večer ustaše su došle u naše selo, sakupili sve Srbe na jedno mesto, naredili da stoku ne smemo puštati na polje, pošto će sutra doći Komisija radi procene te stoke, a da mi pripremimo hrane za tri dana, jer ćemo uskoro preko Drine. Na dan 15. VI. 1941. godine ustaše su pošle od kuće do kuće, isterali nas iz naših kuća, natovarili u vagone, i preko Bosne prebacili u Srbiju. Ustaše nam nisu dale da ništa ponesemo od naših stvari, sem po neki mali zavežljaj sa odećom..."³⁰ Specifičan se slučaj dogodio sa selom Kućanci nedaleko Donjeg Miholjca iz kojeg su ustaše, prema iskazu Svetozara Šijana, iselili i starosjedioce i doseljenike i odveli ih do željezničke stanice Polom. Sa željezničke stanice kućama su vratili sve starosjedioce, a koloniste su deportirali u Srbiju.³¹ Dakako, iseljavanja su provedena i na području kotareva Vukovar i Vinkovci gdje su postojala sela

²⁴ Isto, br. 322.

²⁵ Isto, br. 348/1941.

²⁶ Deportacije s područja kotara Slatina izvršene su tijekom mjeseca lipnja, srpnja i kolovoza 1941, a konačna bilanca bila je 4715 iseljenih pravoslavaca s područja kotara Podravska Slatina. (Milošević, 1981: 124; Škiljan, 2010: 341-365). Kad u rujnu 1941. godine ustaški logor Slatina piše dopis Osobnom uredu Glavnog ustaškog stana, u njemu spominje kako je pitanje doborovoljaca riješeno (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 485, 15478/41).

²⁷ U prve dvije godine rata, 1941. i 1942, iz 40 sela kotara Virovitica u Srbiju je iseljeno 1195 domaćinstava sa 6815 članova (Šaša, 1989: 329; Šteković, 1997: 392-393; Škiljan, 2010: 353-354).

²⁸ Problemi nakon masovnih iseljavanja Srba kolonista iz slavonskih kotareva pojavili su se odmah. Tako je Petar Pletikosa, vlasnik trgovine Mješovite robe iz Crnca iz kotara Donji Miholjac, odmah reagirao 13. lipnja po iseljavanju Srba iz okolice Donjeg Miholjca dopisom u kojem se postavlja pitanje tko će platiti dugove onih koji su iseljeni (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 484, 15347/41).

²⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 474, 11272/41.

³⁰ AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 17, br. 15/1942, kotar Donji Miholjac.

³¹ Isto, br. 22/1944.

kolonizirana od strane solunskih dobrovoljaca, a odatle su solunski dobrovoljci pretežno prebacivani u sjeverozapadnu Srbiju, odnosno u Mačvu. Tako je samo iz naseobine kolonista Velika Mlaka u općini Antin iseljen 191 Srbin u Srbiju,³² a iseljavanja su poduzeta i iz kolonije Križevci nedaleko Markušice³³ te iz Ludvinaca pokraj Bobote,³⁴ Podrinja nedaleko Markušice (cca 180 osoba) i djelomično iz Markušice (oko 40-50 osoba),³⁵ Iz okolice Vukovara iseljeno je djelomično i Borovo, odakle su krajem lipnja 1941. ustaše iselili oko 30 obitelji.³⁶ Iseljena su i pojedina kolonistička sela u kotaru Našice kao selo Bijela Loza, odakle je iseljeno oko 50 obitelji, i selo Vučkovac, odakle se iselilo između 25 i 30 obitelji. Interesantan je podatak da ni Kotarska oblast u Našicama ne zna kamo su iseljeni stanovnici ta dva sela.³⁷ Iz okolice Našica iseljena su i kolonistička sela Ličko Novo Selo, gdje je bilo oko 50 kuća, Gavrilovac, Teodorovac i Brezik, svako sa po 35 do 40 domova.³⁸ Iz Gavrilovca su Srbi iseljeni 24. lipnja 1941. Radilo se pretežno o Srbima kolonistima, ali budući da je u selu bilo i starosjedilaca, i oni su zajedno s kolonistima iseljeni.³⁹ I iz sela Obradovci nedaleko Orahovice tih je lipanjskih dana iseljeno oko 200 Srba kolonista. Za razliku od Srba u Gavrilovcu, Srbi starosjedoci u Obradovcima nisu dirani.⁴⁰ Ponekad nije jasno po kojem su ključu vršena ta prva iseljavanja. Tako je iz mjesta Sušine u kotaru Našice iseljeno svega pet obitelji u selo Dazdarevo u kotaru Bijeljina, dakle ne izvan NDH. Ni iseljenicima iz Sušina nije jasno zašto su baš oni iseljeni 24. lipnja i nisu sigurni da li su iseljeni po instanci državne vlasti ili samovoljom lokalnih ustaša.⁴¹ Iseljavanja solunskih dobrovoljaca iz slavonskih kotara Virovitica, Slatina, Đakovo, Osijek, Valpovo, Našice, Požega, Donji Miholjac i Vukovar vršena su preko Gunje. Iz Gunje su preseljenici prebacivani u Brčko, a potom u Bijeljina. Navodno ih je ondje bilo do sredine srpnja smješteno najmanje 20000 od čega ih je između 10800 i 12960 preseljeno preko vinkovačkog željezničkog čvorišta (Karakas Obradov, 2011: 818). Ukupan broj iseljenih solunskih dobrovoljaca kretao se oko 28000. Oko 25000 ih je prešlo u Srbiju, a njih oko 3000 smješteno je na

³² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 456, 5033/41.

³³ AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 18, br. 121/1941.

³⁴ Isto, br. 136/1941.

³⁵ Isto, br. 152/1941.

³⁶ Isto, br. 57/1941.

³⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 443, 820/41.

³⁸ AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 17, br. 183/1943, kotar Našice (Izjava Budimira Klačnje).

³⁹ Vidi iskaz Ljubice Stjepanović iz sela Gavrilovca, AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 17, br. 117/1942, kotar Našice.

⁴⁰ AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 17, br. 192/1941, kotar Našice (Iskaz Mitrofa Ilinčića, privremenog paroha parohije Obradovci i nadstojnika manastira Orahovice).

⁴¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 441, 303/41.

području Tuzle, jer su njemačke vlasti u Srbiji prigovorile zbog velikog broja iseljenika.

Osim iz slavonskih kotareva, preseljenja Srba izvršena su na području kotara Korenica iz okolice Plitvičkih jezera. Tamošnji Srbi odvedeni su u Drvar, ali se znatan broj njih ubrzo vratio u Liku u okolicu Vrhovina uz dopuštenje kotarskih vlasti iz Drvara.⁴² Iz kotara Donji Lapac iseljavanje je trebalo biti provedeno 8. lipnja 1941, ali ono nije uspjelo jer se narod sklonio u šume (Karaklaš Obradov, 2011: 817). Međutim, problem kod ovih iseljavanja jest taj što ona nisu bila vrlo često popraćena dokumentacijom, pa je ove migracije najčešće teško pratiti. Naime, o njima doznajemo tek posredno preko broja ispražnjenih srpskih kuća ili imanja za koje je zainteresirano Državno ravnateljstvo za ponovu ili putem iskaza samih preseljenika Komesarijatu za izbeglice i preseljenike. Da je bilo mnogo primjera uzimanja vlasti u svoje ruke, vidljivo je iz očajnog telegrama obitelji Milanković iz Dalja koji mole Poglavnika da ih spasi od iseljavanja i napuštanja njihove kuće i imetka vrijednog tri milijuna dinara krajem lipnja 1941.⁴³ Ovdje se očito radi o tome da su općinske vlasti samoinicijativno poduzele iseljavanja Srba iz Dalja. Ipak, državne vlasti nisu, sasvim sigurno, imale ništa protiv toga.

Iseljavanja pravoslavnih svećenika i istaknutih Srba

Gotovo istovremeno s iseljavanjem solunskih dobrovoljaca iz slavonskih sela, u čitavoj su NDH hapšeni pravoslavni svećenici. Uhićenja pravoslavnih svećenika imala su višestruku funkciju. Naime, tim uhićenjima davalo se ostalim Srbima do znanja da je ustaška država zauzela vrlo oštar stav prema pravoslavnoj vjeri kao stranom elementu u NDH. O tome su ustaški dužnosnici u više navrata javno govorili na velikim skupštinama koje su održavane diljem NDH. Osim toga, ustaše su hapšenjem pravoslavnog svećenstva ostavljali veliki broj srpskih sela bez najuglednijih, najškolovanijih i vrlo često i najbogatijih stanovnika. Uklanjanjem pravoslavnog svećenstva ustaše su mogli lakše natjerati ostale Srbe da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. Nemali broj puta uz njih su iseljavani i trgovci, obrtnici ili politički aktivni Srbi. Prije iseljavanja izrađeni su također popisi pravoslavnih svećenika. Popis za kotar Bjelovar otkriva kako su dva svećenika bila na posebno lošem glasu. Radilo se bjelovarskom kateheti Nikoli Banu⁴⁴ koji se isticao progonom hrvatske djece i bjelovarskom parohu čija su se djeca istaknula "komunističkom pro-

⁴² Isto, kutija 448, 2361/41.

⁴³ Isto, kutija 441, 131/41.

⁴⁴ Nikola Ban je tvrdio suprotno: da u bjelovarskoj gimnaziji vlada antisrpski duh, da srpski đaci zbog toga imaju lošije ocjene od đaka rimokatolika (Božić, 2008: 291, 296).

midžbom".⁴⁵ Većina iseljavanja pravoslavnih svećenika i ostalih istaknutih pojedinaca s područja NDH vršena su preko logora u Sisku (Capragu). Prema ustaškim evidencijama, s područja NDH iseljeno je 327 pravoslavnih svećenika preko logora za iseljenike (preko logora u Capragu ili preko logora u Požegi).⁴⁶ U čitavoj NDH iseljavanja pravoslavnih svećenika uglavnom su obavljena u prvoj polovici srpnja 1941, a manji broj njih obavljen je početkom kolovoza 1941. Iz iskaza koje su preseljeni svećenici davali u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu vidljivo je na koji način su pojedinci hapšeni i u kakvim se to okolnostima dešavalo. Paroh iz Kirina nedaleko Vrginmosta Manojlo Krga u Komesarijatu za izbeglice daje izjavu o okolnostima hapšenja: "...Kada sam došao u stan pred stanom sam našao kamion sa šest ustaša i dva žandarma. Pred stanom me žandarmi lišavaju slobode i naređuju, da se u roku od dvadeset minuta spremim i da sa porodicom napustim stan. U roku od tih dvadeset minuta uspeo sam da uzmem samo ono što mi je bilo najpotrebnije. Točno u 14 časova napustio sam zajedno sa porodicom stan. U prisustvu mome stan je zapečaćen i na njemu je napisano da je isti svojina Nezavisne Države Hrvatske. Crkva, hram Svetog Apostola Petra, također je zapečaćen. Postavljen je seoski starešina da pod ličnom i pod pretnjom smrtne kazne ima da očuva, sve do daljnjeg naređenja, crkvu i stan. Seli smo zatim u kamion i krenuli za Glinu. Usput su u kamion ukrcali i još šest sveštenika, mojih suseda. U 10 časova uveče stigli smo u Glinu. Tu su nas zatvorili u hotel Kasinu, nad nama izvršili pretres i pregledali stvari. Sutradan u 14 časova krenuli smo za Caprag gde je bio iseljenički logor. U Capragu prilikom pregleda sve su nam oduzeli: i životne namirnice, i novac i zlatninu i srebrninu, pa čak i posteljne stvari."⁴⁷ Međutim, jedan veliki broj svećenika stigao je pobjeći prije negoli su uhapšeni.⁴⁸ To je bio slučaj posebno s onima koji su se isticali svojom političkom opredjeljenošću prije Drugog svjetskog rata, te sa onima koji su imali prijateljske veze s lokalnim Hrvatima, ponekad i sa činovnicima u općinskoj ili kotarskoj upravi. Bježali su i oni na čijem su se teritoriju dogodili zločini, pa su mogli lako pretpostaviti da bi i njih mogla zadesiti slična sudbina. Iz iskaza koje su parosi davali Komisiji za izbeglice i preseljenike u Beogradu vidljivo je da je jedan broj paroha umakao ustašama prije hapšenja bez svoje obitelji, pa su obitelji, najčešće nekoliko dana nakon

⁴⁵ Isto, kutija 442, 509/41.

⁴⁶ Isto, kutija 473, 11063/41.

⁴⁷ HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, ZH, kutija 470, 37118-37179/45.

⁴⁸ Na primjer, čim su Srbi iz Ogulina čuli da se vrše hapšenja u susjednom kotaru Slunj, počeli su bježati iz svojih kuća u šumu. Kotarski predstojnik u Ogulinu izvještava tako Državno ravnateljstvo za ponovu kako nije uspio nikoga s popisa nepočudnih uhititi, budući da "noću niti jedan od muškaraca, a i dosta ženskih, uopće ne spava kod kuće, nego negdje po šumama" (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 456, 5249/41).

bijega dotičnog svećenika, dolazile također u Srbiju formalno iseljene preko Državog ravnateljstva za ponovu. Prema sljedećoj tablici moguće je vidjeti koliko je bilo organizirano iseljenih pravoslavnih svećenika iz pojedinog kotara. Dakle, u tablici nisu pobrojani svećenici koji su pobjegli Srbiju na druge načine, već samo oni koji su preseljeni preko logora u Capragu ili Požegi.⁴⁹ Iz ovog popisa vidljivo je da je u Srbiju s područja hrvatskog dijela NDH preseljeno najmanje 104 svećenika, kaluđera, kateheta i crkvenih činovnika. Unutar spomenute brojke od 327 preseljenih svećenika, vrlo je vjerojatno da se nalaze i brojni svećenici koji su sami iselili, a koji su pribrojani ovoj brojci.

Tablica 1.

Organizirano iseljeni pravoslavni svećenici. Područje hrvatskog dijela NDH, 1941.

Kotar	Broj organizirano iseljenih pravoslavnih svećenika	Datum odvođenja u iseljenički logor
Bjelovar	Severin (Tomo Preradović), Novoseljani (Bogdan Šumonja), Velika Pisanica (Petar Tomić, Danilo Manojlović), Srijedska (Nikola Latković), Narta (Jovan Sedranac), Bjelovar (Petar Bosanac, Nikola Milojević) (2X), Gornje Sredice (Dušan Kašić) 9 svećenika	11. srpnja 1941.
Brod	Klokočevik (Andrija Doić), Novo Topolje (Aleksandar Dobrović), Slavonski Kobaš (Milan Umljenović), Brod (Ljubomir Teodorović), Stari Slatinik (Nikola Aleksić) 5 svećenika	11. – 14. srpnja 1941.
Čazma	Lipovčani (Samojlo Vračević) 1 svećenik (preko logora u Požegi)	20. kolovoza 1941.
Daruvar	Brestovac (Dušan Subanović), Doljani (Dimitrije Glumbić), Uljanik (Jovan Balić), Pakra (2X) (Venjamin Vukomanović, Zailac Jefrem), Daruvar (2X) (Antonije Osmec, Miloš Cvetojević) 5 svećenika i 2 kaluđera	11. srpnja 1941.
Donji Miholjac	Kapelna (Dušan Zavišić) 1 svećenik	24. srpnja 1941.
Dvor	Brdani Zrinski (Branko Vignjević) 1 svećenik (preko logora u Požegi)	21. srpnja 1941.
Đakovo	Paučje (Jovan Zec), Veliko Nabrđe (Marko Vitas) 2 svećenika (preko logora u Požegi)	4. i 5. kolovoza 1941.
Garešnica	Veliko Vukovje (Stevan Gvozdić), Veliki Pašijan (Joakim Babić), Stupovača (Milivoj Stepanov) 3 svećenika	13. srpnja 1941.

⁴⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, Svećenici deportirani u logor Caprag.

Kotar	Broj organizirano iseljenih pravoslavnih svećenika	Datum odvođenja u iseljenički logor
Glina	Buzeta (Vladimir Bubalo) 1 svećenik	11. srpnja 1941.
Grubišno Polje	Grubišno Polje (2X) (Jovan Marković; Aleksandar Dobrović.), Mali Grđevac (Ratko Dobrota), Veliki Grđevac (Jovan Milić) 4 svećenika	12. srpnja 1941.
Hrvatska Kostajnica	Dubica (Stojan Savić) 1 svećenik	15. srpnja 1941.
Ilok	Mohovo (Paunković Damaskin), Čerević (Popović Dušan), Erdevik (Popović Zlatoje – sam iselio), Banoštar (Popović Mihajlo), Susek (Sapundžić Milutin), Bingula (Lazić Mihajlo) 6 svećenika	13. srpnja 1941.
Karlovac	Karlovac (3X) (Mihajlo Medaković, Milan Radeka, Stevan Božičković) 2 svećenika i 1 kateheta	12. srpnja, 14. srpnja i 14. kolovoza 1941.
Koprivnica	Plavšinc (Dimitrije Joka), Veliki Poganac (Milorad Čoporda), Velika Mučna (Stevan Vukavić), Lepavina (3X) (Joakim Pavlica, Dositej Stojanović, Simeon Sakulj) 3 svećenika i 3 kaluđera	14. srpnja 1941.
Križevci	Rovišće (Vračarević Jovo), Križevci (Vitas Božo) 2 svećenika	11. srpnja 1941.
Ludbreg	Čukovec (Teodor Zimovnov – sam izbjegao) 1 svećenik	11. srpnja 1941.
Našice	Obradovci (Ilinčić Mitrofan) 1 svećenik	11. srpnja 1941.
Nova Gradiška	Nova Gradiška (Buzadžić Platon, Dimić Milan, Vojvodić Milivoj) (3X), Ratkovac (Milan Balić), Okučani (Vasilije Ercegovac – preko logora u Požegi preseljen 9. kolovoza) 4 svećenika i 1 kateheta	13. srpnja 1941.
Novska	Uštica-Jasenovac (Jakovljević Andrej) 1 svećenik	12. srpnja 1941.
Ogulin	Plaški (2X) (Obradović Dositej, Pejnović Iso) Gornje (Dazgić Nektarije, Lapčević Dušan) (2X) 2 svećenika i 2 kaluđera	14. srpnja 1941.
Osijek	Osijek (2X) (Nikolić Jovan, Stojanović Gavriilo), Dalj (Mijatović Milorad), Tenje (Jelovac Dušan), Čepin (Mišković Lazar), Erdut (Petković Joanikije) 5 svećenika i 1 kateheta	12. srpnja 1941. i 17. kolovoza 1941.

Kotar	Broj organizirano iseljenih pravoslavnih svećenika	Datum odvođenja u iseljenički logor
Pakrac	Pakrac (5X) (Bogić Tanasije – izbjegao sam (?), Bosanac Boško, Ilić Jefto, Marovac Apolinarij, Stanojević Jovan - izbjegao sam (?), Grahovljani (Jović Nikodim) 6 svećenika	13. srpnja 1941.
Petrinja	Petrinja (2X) (Pajić Rodoljub, Šakić Nikola) Blinja (Navala Mile), Staro Selo (Abramović Stevan - preko logora Požega) 4 paroha i 1 kateheta	10. srpnja 1941. i 6. kolovoza 1941.
Podravska Slatina	Medinci (Dovganić Vaso), Lisičine (Ugrinić Nedjeljko), Voćin (Vidanović Marko), Gornji Miholjac (Radivojević Miladin), Smude (Stanivuković Mihajlo) 5 svećenika	15. srpnja 1941.
Požega	Sloboština (Stevan Budisavljević) 1 svećenik (preko logora u Požegi)	4. kolovoza 1941.
Vinkovci	Vinkovci (Šušić Konstantin) 1 svećenik	11. srpnja 1941.
Virovitica	Suhopoljska Borova (Marković Aleksa), Klisa (Marković Đorđe) 2 svećenika	11. srpnja 1941.
Vrginmost	Vrginmost (Deanović Dušan), Čemernica (Lazić Mane), Slavsko Polje (2X) (Đurić Marko, Samardžija Pero), Kirin (Krga Manojlo), Perna (Diklić Bogdan) i Bović (Ivančević Vladimir) 6 svećenika i 1 teolog	11. srpnja 1941.
Vukovar	Vukovar (3X) (Rozobarić Jovan, Šijaković Jovan, Trivo Bugarski), Markušica (Krunić Stevan), Negoslavci (Ostojić Petar), Bršadin (Radivojević Nikola) 5 svećenika i 1 kateheta	15. srpnja 1941. i 27. kolovoza 1941.
Zagreb	Zagreb (Simeunović Nikola, Vitković Dimitrije – sam iselio) 1 svećenik i 1 predsjednik crkvenog suda	5. srpnja 1941. i 21. kolovoza 1941.

Kao što je iz tablice vidljivo, hapšenja svećenika na području hrvatskog dijela NDH odvijala su se uglavnom u srpnju 1941, a hapšeni su svećenici u području sjeverne Hrvatske. Dakle s područja Dalmacije i Like pravoslavni svećenici nisu transportirani u Srbiju. Razlog tome vrlo vjerojatno leži u činjenici što je to područje već tada bilo ili pod talijanskom upravom ili što su na tome području ustaše planirali na drugi način (likvidacijom) riješiti "srpski problem". Najopsežnija hapšenja svećenika provedena su u kraju koji je bio u to vrijeme najmirniji i gdje pravoslavni Srbi nisu ni pomišljali da bi

se suprotstavili novouspostavljenom režimu. Tako je iz bjelovarskog kotara iseljeno čak 9 svećenika, a iz kotara Daruvar sedam svećenika. S područja Gline iseljen je organizirano tek jedan svećenik, dok su ostali pobjegli prije iseljavanja.⁵⁰ Jedan dio svećenika je pušten iz logora u Capragu. Radilo se o svećenicima koji su po nacionalnosti bili Ukrajinci, Makedonci, Crnogorci ili Rusi. Naime, već početkom kolovoza 1941. uslijedila je uputa prema kojoj se od hapšenja, deportiranja i gubljenja posla izuzimaju žitelji rumunjskog, makedonskog (bugarskog), ruskog i ukrajinskog podrijetla, kao i oni Crnogorci koji se nisu ogriješili o interese hrvatskog naroda...⁵¹ I prije izdavanja te upute pušteni su iz logora u Capragu svećenici koji su pripadali tim nacijama. Kao dobar primjer može poslužiti kotar Grubišno Polje gdje su od šest uhapšenih svećenika dva bili Crnogorci, a jedan Rus. Čini se da je Anatolije Paradijev, paroh iz Turčević Sela, pušten na slobodu, budući da je po nacionalnosti bio Rus, te da mu je oduzeta imovina vraćena.⁵² Pušteni su i parosi Petar Samardžić iz Velike Barne i Petar Bulajić iz Velike Peratovice budući da su bili Crnogorci. Oni su odmah podnijeli molbe za iseljenje u Crnu Goru.⁵³ Sličan je slučaj bio i s parohom iz Salnika, iz kotara Križevci, također Rusom, koji je 24 sata po hapšenju pušten iz logora u Capragu. Pravoslavni svećenik iz Lovske u kotaru Pakrac, Petar Popov, podrijetlom Rus, nije ni hapšen, baš kao ni Andrija Rajčević, pravoslavni svećenik podrijetlom Crnogorac iz Čaglića, koji je najavio iseljenje Kotarskoj oblasti u Pakracu.⁵⁴ Primjera je bilo još.

Nakon iseljavanja pravoslavnih svećenika pravoslavne su crkve zapečaćene, a njihova je imovina konfiscirana u korist države.⁵⁵

Nakon pohapšenih pravoslavnih svećenika i deportiranih obitelji solunskih dobrovoljaca na red su došli trgovci, posjednici, istaknuti seljaci, učitelji, obrtnici i gostioničari. Preseljavanja su trebala započeti sistematičnim pripremama. Tako je Državno ravnateljstvo za ponovu zatražilo od Ekonomskog instituta popise stanovništva po vjeroispovijesti iz 1931. za sve kotareve, a potom su tražili od svih kotarskih predstojnika da im pošalju

⁵⁰ Razlog tome masovnom bijegu svećenika iz kotare Gline je vjerojatno svibanjski pokolj Srba u okolici Gline. Tako se na popisu izbjeglih nalaze Vaso Živković, paroh iz Vlahovića, Simo Mrđenović, svećenik iz Dragotine, Gligorije Živković, pop iz Bačuge i njegova supruga, Stanko Kangrga, svećenik iz Obljaja, Jovo Muždeka, paroh iz Hajtića, i Mile Kapelet, pravoslavni svećenik iz Majskih Poljana zajedno sa svojom djecom, iako su oni prebjegli prije hapšenja sredinom srpnja 1941 (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, Popisi transportiranih u Srbiju preko logora u Capragu).

⁵¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 448, 2446/41.

⁵² Isto, kutija 451, 3497/41.

⁵³ Isto, kutija 452, 3810/41; kutija 454, 4418/41.

⁵⁴ Isto, kutija 453, 4199/41.

⁵⁵ Problem podržavljenja srpske imovine nakon iseljavanja Srba posebna je tema koja bi zahtijevala znatno više prostora od predviđenoga.

popise državnih i samostalnih službenika te umirovljenika za područje pojedinog kotara. Tako su popisani svi liječnici i odvjetnici grčko-istočne vjere izvan Zagreba. Takvih je među odvjetnicima (barem evidentiranih na popisu Državnog ravnateljstva za ponovu) bilo 75 (od toga na području današnje Hrvatske 53).⁵⁶ Za ljekarnike Državno ravnateljstvo za ponovu dobilo je podatke od Ljekarničke komore. Tako je od ukupno 342 ljekarnika učlanjena u Ljekarničku komoru njih 39 bilo Srba. Većina njih imala je svoje ljekarne u Srijemu i na području Bosne i Hercegovine.⁵⁷ Prema popisu liječnika 88 je liječnika pravoslavaca (što izvan Zagreba, što u Zagrebu).⁵⁸

Popisi nisu rađeni samo na državnom nivou, već i na lokalnim nivoima. Tako su pojedine kotarske oblasti dostavljale popise nepoćudnih. Nadobudni povjerenik za kotareve Ilok i Šid dostavlja Državnom ravnateljstvu za ponovu brojčani popis opasnih i nepoćudnih pojedinaca i obitelji s područja ova dva kotara. Radilo je o ukupno 262 obitelji.⁵⁹ Popisi državnih službenika grčko istočne vjere sačuvani su za područje kotareva Vukovar, Vinkovci, Slunj, Varaždin, Karlovac⁶⁰ i Slavonski Brod.⁶¹ Takvi su popisi omogućivali lakše detektiranje onih koje treba uhapsiti. Uostalom, postojali su i posebni popisi koji su sadržavali sve one koje je trebalo momentano uhapsiti. Takvih popisa nije sačuvano mnogo, ali su znak da su oni egzistirali na području čitave NDH, a ne samo u kotarskim oblastima za koja su sačuvani.⁶² Jedan dio uhapšenih odveden je u logore (u početku u Jadovno, kasnije u Jasenovac), a drugi su bili predviđeni za iseljavanje. Neki od njih sami su iselili, dok su drugi bili organizirano preseljeni u transportima preko logora u Bjelovaru, Požegi i Sisku (Capragu).

Masovna iseljenja Srba iz Hrvatske

Za istraživanje teme masovnih iseljavanja Srba iz Hrvatske nije dovoljno samo ustanoviti broj iseljenih iz pojedinog kotara, već je važno da se ustanove i okolnosti u kojima su vršena preseljenja i iseljenja.

Masovna organizirana iseljavanja Srba iz NDH započela su u srpnju 1941. Prvi na redu bio je grad Zagreb, u kojem su pravoslavni u prijeratnom

⁵⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 441, bb/41.

⁵⁷ Isto, kutija 441, 198/41.

⁵⁸ Isto, kutija 441, 224/41.

⁵⁹ Isto, kutija 441, 58/41.

⁶⁰ Isto, kutija 445, 1382/41, 1387/41, 1528/41, 1542/41, 1548/41.

⁶¹ Isto, kutija 449, 2786/41.

⁶² Sačuvani su popisi npr. za kotar Slunj (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 458, 5848/41), Ogulin (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 449, 2851/41), Slavonski Brod (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 455, 4718/41), Podravska Slatina (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 455, 4719/41) i Đakovo (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 449, 2849/41).

periodu činili značajnu vjersku manjinu. Prema popisu iz 1931. u gradu Zagrebu pravoslavnih je bilo 13279, od čega su veliku većinu sasvim sigurno činili Srbi. Konkretna mjera za iseljavanje srpskog stanovništva iz Zagreba neposredno nakon proglašenja NDH, poslužile su ustašama kao uzor za dalji rad. Redarstveno ravnateljstvo je naredbom od 7. svibnja 1941. zapovjediло iseljavanje svih Židova i Srba iz sjevernih dijelova grada Zagreba.⁶³ Tako je jedan dio Srba iseljen iz boljih dijelova grada u siromašnije dijelove južno od pruge (Goldstein, 2008: 142-143). Dakako, radilo se o stanovima za koje su bili zainteresirani ustaški funkcionari, dok su ostali stanovni i kuće iseljeni nakon deportacije Srba iz Zagreba u logor Sisak ili direktno u Srbiju. Ustaške su vlasti preko Državnog ravnateljstva za ponovu popisivale Srbe u Zagrebu. Sasvim je očito da su postojali poimenični popisi svih Srba u Zagrebu budući da su hapšenja koja će slijediti izvedena vrlo precizno i ciljano. Tako su na primjer posebno popisani liječnici Srbi, kojih je u Zagrebu bilo četrdeset i jedan, a njihove kuće i ordinacije uglavnom su bile smještene na atraktivnim lokacijama (Svačićev trg 13, Mesnička 7, Tomislavov Trg 20, Trenkova 7, Preobraženska 2, Bogovićeve 2, Mihanovićeva 3, Gundulićeva 36....).⁶⁴ Slično je popisano i 16 odvjetnika koji su "grčko-istočne vjere". Popisani su i svi trgovci, industrijalci, trgovački zastupnici, bankari, apotekari i obrtnici, njih 94. Uz njih stoje informacije na kojim adresama im se nalaze radnje, stanovi, da li imaju posjede, kojim se obrtom bave, da li posjeduju dionice, da li su članovi zadružnog osiguranja (da li posjeduju životno osiguranje ili osiguranje nekretnina), kolika je vrijednost inventara njihove radionice i kolika je ukupna vrijednost njihove imovine. Iz popisa je vidljivo da su informacije o pojedincima pažljivo prikupljene i da se uglavnom radi o bogatim pojedincima za čiju su imovinu, sasvim očito, ustaške vlasti imale interes.⁶⁵ Usko vezano uz popisivanje Srba u Zagrebu bilo je i otpuštanje Srba iz državnih službi. Naime, već 10. svibnja 1941. izdana je naredba Ministarstva unutrašnjih poslova NDH u kojoj se navodi da se iz službe moraju otpustiti svi Srbi iz Srbije i Crnogorci. Od ostalih Srba trebalo je otpustiti one koji su se isticali svojim radom protiv interesa hrvatskog naroda. Jedan je dio Srba i dalje zadržan na svojim radnim mjestima, ali više nisu mogli ostati na vodećim položajima. U Zagrebu je velik broj Srba bio zaposlen na željeznicama. Veći broj njih, budući da su bili u najvećem postotku Srbi iz Srbije, bili su otpušteni (Milošević, 1981: 131.).

Nakon ovih odredbi i spomenutih sastanaka na kojima je dogovoreno preseljavanje srpskog stanovništva iz NDH u Srbiju, prvi na redu bili su Srbi

⁶³ *Hrvatski narod*, 10. svibnja 1941.

⁶⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 441, 224/41.

⁶⁵ Isto, kutija 456.

u Zagrebu. Tako su prva iseljavanja Srba iz Zagreba poduzeta 5. srpnja 1941. U prvom je transportu iz Zagreba iseljena 261 osoba. U drugom transportu, koji je poduzet 11. srpnja iz Zagreba je iseljeno 80 osoba, a u trećem, koji je uslijedio 15. srpnja 1941. iz Zagreba je iseljeno 375 osoba. Prva dva transporta iseljena su direktno u Srbiju, a treći je iseljen preko logora u Capragu. Poimenični popis iseljenih pokazuje da je od 375 osoba iseljenih iz Zagreba u Caprag, njih 343 transportirano u Srbiju dok su ostali pušteni svojim kućama. Najčešći razlog puštanja bio je prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, ali se iza toga vrlo često krilo prijateljstvo s utjecajnim osobama iz vlasti ili potkupljivost ustaških činovnika.

Sljedeća preseljenja na području NDH izvršena su na području Banije, iz kotara Petrinja. Prema spisku koji je izradilo Državno ravnateljstvo za ponovu s područja Petrinje preko logora u Capragu iseljene su 793 osobe i to iz naselja Petrinja, Nebojan, Blinja, Glinska Poljana, Moštanica, Petkovac, Gora, Slana, Strašnik, Staro Selo, Mlinoga, Sunja, Velika Gradusa, Drljače, Blinjski Kut, Bestрма, Mađari, Četvrtkovac, Jabukovac, Petrinjci, Cepeliš, Kinjačka, Vukoševac i Radonja Luka.⁶⁶ Čini se, prema dostupnim dokumentima, da su prva hapšenja, nakon uhićenja pravoslavnih svećenika, na području Petrinje započela 13. srpnja 1941. Toga su dana u samoj Petrinji uhapšene 73 osobe, uglavnom boljestojećeg imovnog stanja, ako je suditi po njihovim zanimanjima. Sljedećeg dana uslijedilo je hapšenje na području Blinje. 14. srpnja u logor u Capragu sprovedene su 53 osobe, a iz njihovih generalija vidljivo je da su uhapšeni zaposleni pojedinci, istaknuti obrtnici (mlinari, trgovci), učitelji i bogatiji seljaci te njihove obitelji. Istoga dana pohapšeni su i Srbi na području općine Gora, njih 117. Uz njih, uhapšeno je i pet pojedinaca koji su imali prebivalište izvan nabrojanih općina, a koji su podrijetlom bili iz kotara Petrinje.⁶⁷ Dakle, u dva dana uhapšeno je i sprovedeno u logor u Caprag 238 ljudi. Vidljivo je da su hapšeni Srbi s područja općine Jabukovac te općina Sunja, Gradusa, Blinja i Petrinja. Vrlo je vjerojatno da je sljedećih dana izvršeno hapšenje na području istih ovih općina te da su uhićenici sprovedeni u logor u Capragu, a odande 1. kolovoza, koliko je vidljivo iz raspoloživih dokumenata, u logor Požega, odakle su odvedeni u Srbiju. Na području ostalih banijskih kotareva (Dvor, Glina, Vrginmost i Kostajnica) nije bilo organiziranih masovnih iseljavanja, već samo pojedinačnih odlazaka (što legalnih uz propusnicu, što ilegalnih bez propusnice), što je vjerojatno uzrokovano ranim ustankom na području Banije. Prema poimeničnom popisu iseljenika iz kotara Petrinja vidljivo je da ih je iz Petrinje i okolice iseljeno 817. S područja Siska iseljeno je bilo preko logora u Capragu 1. kolovoza 17 osoba, 4. kolovoza 25 osoba, 7.

⁶⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, deportirani Srbi po kotarevima.

⁶⁷ Isto, kutija 1840, popis deportiranih iz logora Caprag.

kolovoza 66 osoba (uglavnom iz Pokupskog Palanjka i Siska), 10. kolovoza 29 osoba i 25. kolovoza 2 osobe.⁶⁸ Preko logora u Požegi iseljena su 4 čovjeka 6. kolovoza.⁶⁹

Na području kotara Grubišno Polje, gdje je ustaški teror započeo najranije, odnosno već 26. travnja 1941. hapšenjem oko 560 Srba iz Grubišnog Polja i okolice i odvođenjem uhapšenika prvo u logor Danicu, a potom na Jadovno, odakle se nitko nije vratio, iseljavanja su poduzeta između 4. kolovoza i 12. kolovoza. Samo u prva dva dana hapšenja, dakle 4. i 5. kolovoza 1941. godine, u logor u Bjelovaru su sprovedene 282 osobe iz Malih Zdenaca, Grubišnog Polja, Orlovca i Poljana.⁷⁰ Prema transportnim listama pristiglih u logor u Bjelovaru vidljivo je da su 6. i 7. kolovoza u logor primljene 594 osobe iz Male Jasenovače, Rašenice, Velike Peratovice, Male Barne, Male Peratovice, Rastovca, Trojeglave i Brzaje.⁷¹ Dana 7. kolovoza primljeno je još 284 ljudi iz Malog Grđevca, Zrinske i Gornje Kovačice.⁷² Sljedećeg dana, 8. kolovoza, u logor je dopremljeno 356 osoba iz Velikog Grđevca, Pavlovca i Donje Kovačice, a 9. kolovoza 475 seljaka iz Grubišnog polja, Velike Barne, Sibenika, Cremušine i Topolovice.⁷³ U logor Bjelovar je još 15. kolovoza primljeno 14 iseljenika, od čega će ih svega troje biti deportirano u Srbiju.⁷⁴ Deportacije Grubišnopoljaca iz Bjelovara za Zemun uslijedile su 8. kolovoza (3 osobe)⁷⁵, 11. kolovoza (354 osobe)⁷⁶, 14. kolovoza (463 osobe),⁷⁷ 17. kolovoza (171 osoba)⁷⁸ i 20. kolovoza (296 osoba)⁷⁹. Dana 22. rujna u logoru u Bjelovaru nalazilo se svega 5 osoba s područja kotara Grubišno Polje. Dakle, prema svemu sudeći iz kotara Grubišno Polje u logor u Bjelovaru transportirana je 2005 osoba, a iz logora je u Srbiju, prema popisnim listama iz logora Bjelovar iseljeno 1287 ljudi. Neki su, dakako, pušteni kućama. Ostatak je iseljen preko logora u Capragu i logora u Požegi. Iz logora u Capragu iseljeno je 13. kolovoza iz kotara Grubišno Polje 549 osoba, 16. kolovoza 113 osoba, 19. kolovoza 312, 22. kolovoza 20 osoba, a 25. kolovoza jedna osoba.⁸⁰ Preko logora u Capragu iseljene su još 84 osobe

⁶⁸ Isto, kutija 1840, popis deportiranih iz logora Caprag.

⁶⁹ Isto, kutija 1848, popis deportiranih iz logora Požega.

⁷⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 455, 4826/41.

⁷¹ Isto, kutija 458, 5875/41.

⁷² Isto, kutija 458, 5875/41.

⁷³ Isto, kutija 460, 6242/41 i 6241/41.

⁷⁴ Isto, kutija 462, 7287/41.

⁷⁵ Isto, kutija 459, 6023/41.

⁷⁶ Isto, kutija 459, 6021/41.

⁷⁷ Isto, kutija 465, 8244/41.

⁷⁸ Isto, kutija 465, 8245/41.

⁷⁹ Isto, kutija 466, 8552/41.

⁸⁰ Isto, kutija 1841, Popis iseljenih iz logora Caprag u Srbiju.

s područja kotara Grubišno Polje koje su dopremljene 11. kolovoza iz logora u Bjelovaru.⁸¹ Dana 13. kolovoza iz kotara Grubišno Polje dopremljeno je u logor Požegu 350 osoba uglavnom iz sela Velika Dapčevica, Lončarica, Grubišno Polje, Donja Rašenica, Gornja Rašenica, Jasenaš i Orlovac, a 14. kolovoza dopremljene su još 4 osobe. Prema evidenciji logora u Požegi 18. kolovoza 274 osobe iz kotara Grubišno Polje otpremljene su u Srbiju iz logora Požega, a 24. kolovoza još 74 osobe.⁸²

Popis koji je napravljen prilikom iseljavanja Srba s područja kotara Grubišno Polje otkriva činjenicu da je samo iz tog kotara iseljeno 585 obitelji s 2486 članova.⁸³ Prema evidenciji Državnog ravnateljstva za ponovu iz kotara Grubišno Polje iseljeno je do 3. rujna 1941. sveukupno 2526 osoba, što je daleko najveći broj iseljenika uopće iseljen s područja nekog kotara preko sabirnih logora.⁸⁴ Spomenuti popis od 585 obitelji s poimeničnim popisom kućegospodara ili kućegospodarica pojedine obitelji otkriva kako je iseljavanje izvršeno iz 32 naselja kotara Grubišno Polje, a kako je najviše osoba iseljeno iz naselja Velika Barna (239) i Grubišnog Polja (220), a najmanje iz Ivanovog Sela (6) i Poljana (2). Prema poimeničnom popisu iseljenika s područja kotara Grubišno Polje je iseljeno 2721 osoba.

Iz kotara Bjelovar iseljavanja su, uz ona na području kotara Grubišno Polje i iz Banje Luke bila najmasovnija. Između 12. i 16. srpnja 1941. iz ovog je kotara u logor Bjelovar prebačeno 1162 ljudi.⁸⁵ Tijekom kolovoza 1941. iseljeno je iz NDH iz kotara Bjelovar 2039 osoba. U prvom transportu 2. kolovoza 1941. iseljeno je 505 osoba iz kotara Bjelovar (pretežno iz općina Predavac, Bjelovar, Velika Pisanica i Kapela).⁸⁶ Istovremeno tijekom 1. i 2. kolovoza uhapšeno je 578 osoba s područja općine Severin.⁸⁷ Dana 5. kolovoza poduzeto je iseljavanje iz logora Bjelovar, također Srba iz kotara Bjelovar, njih 495 (uglavnom iz općina Bjelovar, Velika Pisanica, Kapela, Veliko Trojstvo i Predavac). Dana 8. kolovoza 513 Srba iz kotara Bjelovar (općine Severin i Bjelovar) otpremljeno je u Srbiju,⁸⁸ a dana 11. kolovoza ih je 37 transportirano u Caprag i odande u Srbiju.⁸⁹ Preko logora u Capragu

⁸¹ Isto, kutija 458, 5844/41.

⁸² Isto, kutija 1848, Popis deportiranih iz logora u Požegi u Srbiju i Popis dopremljenih u logor Požega.

⁸³ Isto, kutija 1776, Popisi iseljenika po kotarevima, kotar Grubišno Polje.

⁸⁴ Za usporedbu s područja kotara Bjelovar iseljeno je 1952 osobe, a s područja Banje Luke 1470 osoba što su najbliže cifre broju iseljenika s područja kotara Grubišno Polje (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 473, 11063/41).

⁸⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 449, 2795/41.

⁸⁶ Isto, kutija 453, 4054/41.

⁸⁷ Isto, kutija 453, 4181/41.

⁸⁸ Isto, kutija 459, 6023/41.

⁸⁹ Isto, kutija 458, 5844/41.

iseljeno je još 12 osoba 13. kolovoza, a prije toga 34 osobe 1. i 10. kolovoza (radilo se o svećenicima i članovima njihovih obitelji).⁹⁰ 8. kolovoza je pristiglo u logor u Bjelovaru 204 osoba, pretežno iz općina Bjelovar i Ivanska,⁹¹ a 15. kolovoza 209 iz okolice Bjelovara i Narte.⁹² Dana 14. kolovoza iseljeno je 42 osoba iz okolice Narte preko logora u Bjelovaru.⁹³ Dopremljeni su iseljeni preko logora u Bjelovaru 17. kolovoza 1941, i to njih 330 iz kotara Bjelovar.⁹⁴ 20. kolovoza iseljena je 71 osoba iz kotara Bjelovar preko logora u Bjelovaru.⁹⁵

Prva masovna iseljavanja s područja Moslavine započela su početkom kolovoza 1941. Dana 3. kolovoza 1941. iz sela Šumečani, Graberje, Derežani, Milaševac, Grabovnica, Blatnica, Bosiljevo, Gornji Marinkovac, Donji Marinkovac, Laminac, Dragičevac, Lipovčani, Dubrava, Stara Marča, Marčani i Graberje iseljene su 182 osobe u logor u Bjelovar.⁹⁶ Od toga ih je 165 deportirano u Srbiju. Dakle, prema izvještaju Kotarske oblasti u Čazmi, toga su dana iseljene 44 pravoslavne obitelji.⁹⁷ Prema transportnoj listi iz logora Bjelovar 162 osobe iz kotara Čazma transportirane su u Srbiju 11. kolovoza 1941. godine, dakle, osam dana nakon što su uhapšene.⁹⁸ Dana 20. kolovoza transportirane su još tri osobe iz logora u Bjelovaru,⁹⁹ a 22. kolovoza jedna iz logora u Capragu. Iz kotara Kutina iseljeno je svega 46 osoba preko logora Caprag. 27. rujna 1941. Od 46 transportiranih svega je 1 bio iz same Kutine dok su svi ostali Srbi bili iz Moslavačkog Selišta.¹⁰⁰ Najmasovnije iseljavanje trebalo je biti provedeno na području kotara Garešnica, gdje je Srba bilo daleko najviše. Hapšenja na području kotara Garešnica poduzeta su 21. i 22. kolovoza 1941. O tome svjedoči i transportna lista zatočenika dopremljenih u logor u Bjelovaru toga istog dana te izvještaj Kotarske oblasti u Garešnici o iseljavanju 105 srpskih obitelji s

⁹⁰ Isto, kutija 1841, Popis iseljenih iz logora Caprag u Srbiju.

⁹¹ Isto, kutija 460, 6242/41.

⁹² Isto, kutija 462, 7287/41.

⁹³ Isto, kutija 465, 8244/41.

⁹⁴ Isto, kutija 465, 8245/41.

⁹⁵ Isto, kutija 466, 8552/41.

⁹⁶ Isto, kutija 454, 4325/41; prema strukturi iseljenih vidljivo je da je od 44 iseljene obitelji tek jedna (iz Dubrave) bila trgovačka (trgovac kožom) dok su ostale obitelji bile ratarske. Osim toga vidljivo je da su iz Bosiljeva iseljena dva domaćinstva, iz Grabovnice četiri, iz Milaševca jedno domaćinstvo, iz Dragičevca dva, iz Graberja dva, iz Derežana dva, iz Lipovčana jedanaest, iz Marinkovca četiri, iz Stare Marče dva, iz Šumečana šest, iz Marčana dva, iz Blatnice tri, iz Laminca jedno i iz Dubrave jedno domaćinstvo (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, Popis iseljenih za kotar Čazmu).

⁹⁷ Isto, kutija 454, 4333/41.

⁹⁸ Isto, kutija 459, 6021/41.

⁹⁹ Isto, kutija 466, 8552/41.

¹⁰⁰ Isto, kutija 493, 18605/41.

područja kotara.¹⁰¹ Hapšenje je proteklo bez ijednog incidenta, a vlak iz Garešnice za Bjelovar krenuo je sa zatočenicima u 3 i 20 ujutro. Toga je dana s područja kotara Garešnica u logor Bjelovar dopremljena 531 osoba. Uhapšenici su dopremljeni s područja Podgarića, Oštrog Zida, Podgoraca, Krivaje, Potoka, Bereka, Garešnice, Velikog Pašijana, Dišnika, Popovca, Velikih Zdenaca, Velikog Vukovja, Bršljanice, Stupovače, Rogože, Kutinice, Malog Vukovja, Čaira i Brinjana.¹⁰² Međutim, za razliku od Srba iz čazmanskog kotara, koji su bili iseljeni u tjedan dana nakon što su pristigli u logor, Srbi s područja kotara Garešnice su se još 22. rujna 1941, dakle mjesec dana nakon što su uhapšeni, nalazili u logoru Bjelovar. O tome svjedoči popis zatočenika u logoru Bjelovar od toga datuma. Naime, broj od 531 osobe koje su dopremljene 22. kolovoza podudara se s brojem osoba s područja kotara Garešnica koje se 22. rujna 1941. nalaze u logoru.¹⁰³ Srbi iz kotara Garešnica nisu iseljeni u Srbiju, već su vraćeni svojim kućama iz logora Požega u listopadu i studenom 1941.

Masovna iseljavanja Srba s područja Podravine i križevačkog kotara uslijedila su u kolovozu 1941. godine. Najsistematskija iseljavanja provedena su na području kotara Ludbreg i kotara Đurđevac. Na području Koprivnice i Križevaca iseljavanja su također provedena, ali u manjim razmjerima, osim u slučaju sela Osijek Vojakovački. S područja kotara Đurđevac, gdje su Srbi bili nastanjeni samo u Grabovnici, Velikoj i Maloj Črešnjevici nedaleko Pitomače, iseljeno je 16. kolovoza 1941. godine 19 srpskih obitelji,¹⁰⁴ a s područja općine Rasinja, koja je u to vrijeme potpadala pod kotar Ludbreg, iseljeno je istog dana 66 srpskih obitelji.¹⁰⁵ Očigledno su iseljavanja bila koordinirana. Istog dana i u sljedećih nekoliko dana iz kotara Koprivnica, pretežno iz općine Sokolovac (iz sela Veliki Poganac, Radeljevo Selo, Sokolovac, Lepavina, Srijem, Mali Grabičani, Mala Mučna, Veliki Grabičani, Velika Mučna, Grdak, Prnjavor, Mala Branjska, Vrhovac, Veliki Botinovac i Rasinjica), ali i iz grada Koprivnice, iseljeno je 146 osoba. Dana 17. kolovoza u logor u Bjelovaru pristigle su 764 osobe.¹⁰⁶ Iseljenici su bili

¹⁰¹ Isto, kutija 467, 8639/41.

¹⁰² Isto, kutija 469, 9586/41.

¹⁰³ Isto, kutija 487, 16944/41.

¹⁰⁴ Isto, kutija 495, 19430/41.

¹⁰⁵ Isto, kutija 466, 8363/41. Iseljavanja iz općine Rasinja učinjena su iz Segovine (20 obitelji), iz Belanovog Sela (16 obitelji), iz Ivančeca (6 obitelji), iz Lukovca (1 obitelj) i iz Prkosa (23 obitelji).

¹⁰⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 466, 8544/41. Vidljivo je da je iz Križnice iseljeno 20 osoba, 11 iz Grabovnice, 67 iz Velike Trešnjevce i 7 iz Male Trešnjevce iz kotara Đurđevac. Budući da su iseljenici u logor Bjelovar iz Križnice vraćeni kućama (bili su po nacionalnosti Rumunji), iz kotara Đurđevac iseljeno je u Srbiju 85 osoba. Iz kotara Ludbreg iseljeno je 16. kolovoza 1941. u logor Bjelovar 513 Srba. Iza iseljenih ostalo je 136 konja, 17 ždrebadi, 425 komada rogatog blaga, 644 svinja, 4313 peradi, naknadno je priraslo 17 komada svinja i jedno tele. Žito je uskladišteno (HDA, Državno

iz kotara Ludbreg, Koprivnica i Đurđevac. Dana 19. kolovoza iseljeni su Srbi iz područja kotara Križevci. Iz Osijeka Vojakovačkog iseljavanje je bilo potpuno, dok su iseljavanja iz Malih Sesveta, Pobrđana, Vojakovca, Kraljevca, Svetog Ivana Žabna i Brezovljana bila samo djelomična. Toga su dana iseljene 364 osobe iz Osijeka Vojakovačkog, 9 iz Vojakovca, 3 iz Velikih Grabičana, 16 iz Križevaca, 2 iz Svetog Ivana Žabna, 3 iz Kraljevca, 18 iz Brezovljana, 5 iz Rovišća, 3 iz Velikog Brezovca, 2 iz Radeljeva Sela, 6 iz Rasinjice, 6 iz Velikog Poganca, 2 iz Sokolovca, 4 iz Gradeca i 2 iz Male Mučne.¹⁰⁷ Prilikom iseljavanja s područja kotara Ludbreg iseljenici su popunjavali upitni list u kojem su pitanja bila vezana ponajprije za pokretnu i nepokretnu imovinu, a potom i za politička opredjeljivanja.¹⁰⁸ Za ostale kotareve takav upitni list nismo pronašli, što ne znači da ga iseljenici nisu popunjavali.

Iseljavanja Srba u Srbiju iz Podravine i križevačkog područja iz logora u Bjelovaru poduzeta su u vrlo kratkom roku. Već 20. kolovoza jedan dio dopremljenih u logor Bjelovar otpremljen je u Srbiju. Tako su toga dana otpremljeni Srbi iz područja kotara Đurđevac, njih 83 te 60 iz kotara Ludbreg (njih 18 iz Ivančeca, 13 iz Segovine, 11 iz Prkosa i 18 iz Belanovog Sela).¹⁰⁹ Tri dana kasnije uslijedila je masovna deportacija podravskih Srba u Srbiju. Toga 23. kolovoza u Srbiju je deportirana 601 osoba (438 s područja kotara Ludbreg, 142 s područja kotara Koprivnica i 21 s područja kotara Križevci).¹¹⁰ To bi značilo da je nakon 23. kolovoza 1941. s područja kotara Ludbreg, kotara Koprivnica i kotara Đurđevac u logoru u Bjelovaru ostalo vrlo malo ljudi, odnosno da je s područja kotara Križevci u logoru ostalo mnogo zatočenika. O tome svjedoči i popis osoba koje su ostale u logoru u Bjelovaru 22. rujna 1941. Od sveukupno 1523 osobe, njih 386 potjecalo je iz kotara Križevci, 7 iz kotara Koprivnica i 26 iz kotara Ludbreg.¹¹¹ Od toga ih je 26 iseljeno iz kotara Križevci, 10 iz kotara Ludbreg i 9 iz kotara Koprivnica iz logora Bjelovar u Srbiju 26. rujna 1941.¹¹²

Iz zapadne Slavonije, nakon iseljavanja u lipnju, koje nije bilo provedeno preko sabirnih logora u Capragu, Bjelovaru ili Požegi, iseljavanja su započela u kolovozu 1941. Pravoslavni svećenici i članovi njihovih obitelji, njih 24, iseljeni su u logor Caprag 15-16. srpnja i iz istog logora

ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 476, 12079/41). Dakle, s područja kotara Koprivnica tom prilikom je iseljeno 146 Srba.

¹⁰⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 467, 8716/41.

¹⁰⁸ HDA, V. župa Zagorje, kutija 10.

¹⁰⁹ Isto, kutija 466, 8552/41.

¹¹⁰ Isto, kutija 468, 9008/41.

¹¹¹ Isto, kutija 487, 16944/41.

¹¹² Isto, kutija 491, 18087/41.

transportirani 1. i 4. kolovoza u Srbiju. Dana 6. kolovoza u logor Caprag poslano je 85 osoba s područja općine Nova Bukovica, 7. kolovoza u isti logor iz općine Čeralije i Nova Bukovica također 54 osobe, a 24. kolovoza iz različitih mjesta kotara Podravska Slatina 49 osoba.¹¹³ Iz Capraga je u Srbiju iseljeno troje Srba 1. kolovoza, 4. kolovoza 21 osoba, 10. kolovoza 139 osoba i 27. rujna 49 osoba. Preko logora Požega, iz kotara Podravska Slatina iseljeno je 6 osoba. Iz Daruvara je 5. kolovoza iseljeno petnaestak obitelji, a njihova je imovina zaplijenjena u korist Nezavisne Države Hrvatske. Te obitelji nisu iseljene preko logora u Srbiju budući da u popisima preseljenika preko logora nema informacije o organiziranom preseljavanju u tome vremenu iz kotara Daruvar.¹¹⁴ Jedan dio kolonista koji su u lipnju 1941. iz virovitičkog kraja iseljeni u Bosnu početkom mjeseca kolovoza 1941. dopremljeni su u logor Požega. Radilo se o kolonistima iz Gradine, Dijelke, Karadordeva, Podravskog Sokolca, Nove Gradine... Oni su uglavnom nedugo nakon što su dopraćeni u logor Požegu otpremljeni između 6. i 24. kolovoza u Srbiju.¹¹⁵ U virovitičkom kraju postojala su i sela koja su bila nastanjena starosjedilačkim srpskim stanovništvom. Radilo se o naseljima smještenim uz obronke Bilogore ili u papučkom prigorju (Cabuna, Rezovac, Pčelić, Suhopoljska Borova, Slavonska Pivnica, Gvozdanska i Pepelana, Stara Krivaja, Nova Krivaja i Klisa) te pojedinim selima u virovitičkoj Podravini (Budanica, Dijelka, Gačište, Naudovac).¹¹⁶ Ta su sela iseljavana uglavnom kasnije od dobrovoljačkih naselja preko logora u Bjelovaru. Dana 8. kolovoza iseljeno je 17 osoba iz Naudovca preko bjelovarskog logora u Srbiju.¹¹⁷ Dana 19. kolovoza 1941. iseljeno je 45 osoba (11 obitelji) iz sela Pčelić,¹¹⁸ a 25. kolovoza iseljeni su seljaci općine Pivnica (sela Klisa, Nova Krivaja, Stara Krivaja, Gvozdanska i Pivnica). U logor Bjelovar iseljeno je 27 obitelji koje su brojale između dva i 23 člana. Na njihova imanja postavljeni su kao povjerenici njihovi susjedi koji nisu iseljeni.¹¹⁹ Nije sasvim jasno po kojem su ključu jedni iseljeni, a drugi ne, iako su i jedni i drugi Srbi. Vrlo je vjerojatno da su iseljeni oni koji su bili boljeg imovnog

¹¹³ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, b.b.

¹¹⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 543, 41313/41.

¹¹⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848, Popis iseljenih Srba iz logora Požega. Dana 6. kolovoza iseljeno je 18 osoba, 9. kolovoza 31 osoba, 12. kolovoza 119 osoba, 15. kolovoza 18 osoba i 24. kolovoza 38 osoba iz kotare Virovitica u Srbiju.

¹¹⁶ Iz popisa koji postoji u fondu Državnog ravnateljstva za ponovu vidljivo je da je do određenog vremena (koje se ne može točno ustanoviti, ali koje je moralo biti kraj kolovoza ili početak rujna) preko iseljeničkih logora iseljeno iz kotara Virovitica 234 osobe (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, b.b.).

¹¹⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 459, 6023/41.

¹¹⁸ Isto, kutija 470, 9780/41.

¹¹⁹ Isto, kutija 473, 11031/41.

stanja. Istog dana iseljeno je još stanovnika iz sela Pčelić.¹²⁰ U logor u Bjelovaru dana 25. kolovoza pristiglo je 553 Srba iz Virovitice i okolice. Njih 29 bilo je iz grada Virovitice, 183 ih je bilo iz općine Pivnica (Pivnica, Klisa, Krivaja, Gvozdanska), 169 iz općine Suhopolje (stanovnici iz Pčelića, Suhopolja, Borove, Rezovca, Trapinske), i 172 iz općine Cabuna (sela Cabuna, Naudovac, Gačište, Trново Polje, Budanica, Jugovo Polje).¹²¹ Naknadno su primljeni u logor 27. kolovoza 1941. troje Srba iz Virovitice, troje iz sela Klisa i jedan iz Borove.¹²² Istih dana, krajem kolovoza, iseljene su i kolonističke crnogorske kuće iz Brezovice i Nove Brezovice u virovitičkom kraju. 29 Crnogoraca bilo je tada deportirano u logor Požegu.¹²³ Prema popisu logora Bjelovar vidljivo je da se 102 srpske obitelji (odnosno 437 osoba) iz kotara Virovitica nalaze 22. rujna u logoru.¹²⁴ Iz otpremnica za Srbiju iz logora Bjelovar vidljivo je da su Srbi iz okolice Virovitice, njih 483, otpremljeni u Srbiju 26. rujna 1941.¹²⁵ Čini se, da popis koji su izradile ustaške vlasti 22. rujna nije bio potpun. S područja kotara Nova Gradiška u logor Caprag 13. i 14. kolovoza otpremljeno je 111 Srba.¹²⁶

Iseljavanja s područja Požege odvijala su se preko logora u Požegi. Cjelokupno iseljavanje obavljeno je u četiri navrata: 7. kolovoza, kada su u logor dospjele srpske obitelji uhapšene u gradu Požegi,¹²⁷ 12. i 13. kolovoza, kada su u logor dospjele 159 osoba iz Pake, Migalovaca, Impijevaca, Ivanovaca i Velikog Bilača iz općine Ruševo, 15. kolovoza, kada su u logor prispjele 109 osobe iz Busnova, Završja, Gornjih Vrhovaca, Tornja i Brestovca iz općina Požeški Brestovac i Stražeman, i 20. kolovoza, kada su u logor dopremljeni Srbi, njih 74, iz Vetova, Hrnjevca i Lukača iz općine

¹²⁰ Isto, kutija 504, 22696/41.

¹²¹ Iz općine Cabuna iseljeno je prema popisu koji je načinjen krajem 1941. 195 osoba ili 44 obitelji. Od toga ih je 16 napustilo samostalno područje općine Cabuna, dok su ostali prisilno iseljeni. Interesantan je podatak da se do kraja 1941. vratilo 6 obitelji iz internacije (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 544, 41833/41).

¹²² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 473, 10866/41.

¹²³ Isto, kutija 468, 8936/41. Vidljivo je da je Crnogorski komitet reagirao da se neki od Crnogoraca puste svojim kućama, ali nije jasno da li je spomenuto postignuto (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 537, 38399/41).

¹²⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 487, 16944/41.

¹²⁵ Isto, kutija 491, 18087/41.

¹²⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, Popis iseljenih preko logora Caprag u Srbiju.

¹²⁷ Iz jednog drugog dokumenta je vidljivo da je s područja grada Požege u rujnu 1941. odselila 31 srpska obitelj. Neke su odselile samoinicijativno, ali je sasvim jasno da je jedan dio njih preseljen preko logora u Požegi (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 463, 20232/41). Očito je da je jedan dio Srba iz Požege deportiran 11. kolovoza 1941. u logor. Na popisu se nalazi pet osoba (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 472, 10702/41).

Kaptol.¹²⁸ Dopremljeni Srbi iz kotara Požega u najvećoj su mjeri iseljeni u Srbiju 15. i 24. kolovoza 1941. godine (15. njih 159, a 24. njih 183).¹²⁹

Iseljavanja iz kotara Donji Miholjac vršena su također preko logora u Požegi. Kao i u slučaju preseljavanja Srba iz kotara Virovitica radilo se o solunskim dobrovoljcima koji su preseljeni u lipnju ili srpnju u sjeveroistočnu Bosnu (okolica Teslića) i odande deportirani početkom kolovoza u logor Požega. Dana 6. kolovoza iseljen je 1 Srbin, 9. kolovoza 25 ih je iseljeno u Srbiju, 12. kolovoza 1941. 281, 15. kolovoza njih 68, a 24. kolovoza 4 (ukupno 379).¹³⁰ Preko logora u Capragu preseljeno je 28 osoba s područja kotara Donji Miholjac, ali neki od njih su rođeni u kotaru Novska, pa ih se svega 8 vode kao iseljenici iz kotara Donji Miholjac, dok se ostali vode kao iseljenici iz kotara Novska.¹³¹

I iz kotara Vukovar iseljenja su izvršena preko logora u Požegi. U jednom navratu, iseljeni su iz samog grada Vukovara najbogatiji Srbi, barem koliko je moguće suditi prema njihovim zanimanjima. Njih 21 prispjelo je u logor Požega 27. kolovoza 1941. Radilo se o trgovcima, parohu, učiteljicama, učiteljima, ljekarnicima, gostioničarima, kotarskim službenicima, posjednicima i studentima.¹³² U nekoliko navrata iseljeno je sveukupno 44 osobe s područja kotara Vukovar preko logora u Capragu i Požegi. Slično je bilo i sa kotarom Vinkovci, odakle je, također preko logora u Požegi, iseljeno 168 osoba. Radilo se, kao i u vukovarskom slučaju, najčešće o najbogatijim Srbima iz Vinkovaca i članovima njihovih obitelji. Tako su u Vinkovcima uhapšeni advokat, veleposjednik, inženjer (?), student, trgovac, liječnik, kotarski sudac i brijač te nekolicina ratara.¹³³ Očigledno su ova hapšenja u kotarskim sjedištima bila ciljana i trebala su zastrašiti ostale bogatije Srbe. Zašto su ova

¹²⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848, Popisi pristiglih u logor Požega.

¹²⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 470, 9678/41.

¹³⁰ Isto, kutija 1848, Popisi pristiglih u logor Požega.

¹³¹ Isto, kutija 1840, Popisi pristiglih i preseljenih preko logora u Capragu. Ovaj slučaj je vrlo simptomatičan. Naime, radi se o Srbima koji su raseljeni u lipnju 1941. godine sa svojih posjeda u okolici Donjeg Miholjca. Preseljeni su na područje Gornje Tuzle u sjeveroistočnoj Bosni. Neki od njih preselili su u Srbiju, dok je drugi dio ostao u Bosni i Hercegovini, dakle na području NDH. Potom su ilegalni i pojedinačni prelasci iz NDH u Srbiju obustavljeni od strane njemačkih vlasti u Srbiji. Ustaške su vlasti preostalim Srbima, koji su u lipnju nastanjeni na područje Gornje Tuzle, izdale propusnice da se vrate u mjesta odakle su protjerani ili gdje imaju roda. Kako su ovi Srbi rođeni na području kotara Novska, a kolonizirani u međuratnom periodu na području kotara Donji Miholjac, oni su se vratili u okolicu Novske. Ondje su početkom kolovoza 1941. uhapšeni i otpremljeni u logor Caprag, a odatle u Srbiju (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 454, 4369/41).

¹³² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 1848, Popisi pristiglih u logor Požega.

¹³³ Isto, kutija 1776, Popisi transportiranih u Srbiju. Iz Vinkovaca je 24. kolovoza u logor Požegu odaslan 51 zatočenik, o čemu svjedoči poimenični popis Oružničke postaje Vinkovci. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 503, 22411/41).

Tablica 2.
**Broj iseljenih Srba prema popisu Državnog ravnateljstva za ponovu iz rujna 1941.
 i prema poimeničnom popisu iseljenika iz 2012. (IMIN)**

Kotar	Popis iseljenih (1941)	Poimenični popis (2012)
Zagreb	1110	684
Bjelovar	1952	2039
Slavonski Brod	2	14
Čazma	152	166
Donji Miholjac	262	391
Dvor na Uni	1	4
Đakovo	6	7
Đurđevac	85	86
Grubišno Polje	2526	2721
Hvar	1	1
Karlovac	19	20
Križevci	23	52
Koprivnica	142	160
Ludbreg	486	508
Našice	316	402
Nova Gradiška	112	125
Novska	8	30
Ogulin	4	5
Osijek	11	444
Otočac	2	2
Pakrac	2	19
Petrinja	824	817
Podravska Slatina	149	218
Požega	341	346
Sisak	110	143
Valpovo	8	61
Varaždin	2	2
Virovitica	116	730
Vukovar	5	44
Županja	4	6
Daruvar		19
Garešnica		9
Glina		13
Ilok		9
Hrvatska Kostajnica		18
Kutina		46
Vinkovci		177
Vrginmost		21
Ukupno	8781	9875
<i>Izvori:</i> HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 504, 22697/41 (prva kolona); poimenični popis iseljenika načinjen je u Institutu za migracije i narodnosti (IMIN) u Zagrebu, 2012. godine, prema popisima transportiranih preko logora u Požegi, Capragu, Zagrebačkom zboru i Bjelovaru. U poimeničnom popisu nalaze se pobrojani i svećenici i članovi njihovih obitelji te oni obuhvaćaju sve transporte za koje postoje popisi od 1. kolovoza do 6. listopada 1941. godine (druga kolona).		

hapšenja provedena kasnije negoli u ostalim krajevima, može se objasniti jedino velikim brojem prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu, relativno značajnom srpskom zajednicom u ovim gradovima i već obavljenim preseljenjima koja nisu urađena preko sabirnih logora, već direktno. Srbi iz vinkovačkog kraja prebačeni su iz logora u Požegi u Srbiju u nekoliko navrata: 12. kolovoza njih četvero, 4. rujna njih 14, 7. rujna njih 15, 15. rujna njih 31, 19. rujna njih 15 i 28. rujna njih 89.¹³⁴

Međutim, s područja kotara Osijek hapšenja su bila znatno opsežnija. Iz Osijeka su transporti u logor Požegu pristigli tek krajem rujna 1941, dakle u vrijeme kada su odlazili posljednji transporti u Srbiju. Vidljivo je iz popisa pristiglih iz kotara Osijek 27. rujna 1941. u logor Požegu da se radi o srpskim seljacima iz kotara Osijek, dakle pretežno o osobama koje su nastanjivale sela oko Osijeka, iako je među uhapšenima bilo i obrtnika, željezničara i penzionera. Toga dana je transportom iz Osijeka u logor Požegu pristigla 521 osoba, a 30. rujna još 51. Međutim, s područja kotara Osijek bilo ih je u transportu od 27. rujna 407, a u transportu od 30. rujna 10.¹³⁵ Već 28. rujna jedan dio dopremljenih Srba iz kotara Osijek iseljen je u Srbiju, dok su preostali iseljeni transportom od 6. listopada 1941.

Iz kotara Našice iseljavanja su izvršena preko logora u Požegi i logora u Capragu. Tako je iz ovog kotara iz naselja Sušine, Granice, Rozmajerovac, Vučkovac, Ledanska, Rudolfovac, Ceremošnjak i drugih preseljeno 402 osobe. Od toga ih je 109 preseljeno preko logora u Capragu 10. kolovoza 1941, a ostali preko logora u Požegi.¹³⁶ Jedan dio dopremljenih u logor Požegu iz sela Granice i Poganovci u kotaru Našice pušteni su svojim kućama u listopadu i studenom 1941. godine.

¹³⁴ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848, Popis iseljenih Srba iz logora Požega u Srbiju.

¹³⁵ Isto, kutija 1848, Popisi pristiglih u logor Požega.

¹³⁶ Isto, kutija 1841, Popisi pristiglih u logor Caprag. Vidljivo je da su 20. kolovoza i 21. kolovoza 1941. dopremljeni brojni Srbi iz kotara Našice u logor Požega. Tako je 20. kolovoza dopremljeno 9 Srba iz mjesta Sušine (kotar Našice) u logor Požega (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 465, 8222/41), a 21. kolovoza dopremljeno 237 Srba iz kotara Našice u logor Požega (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 465, 8313/41). Dana 22. kolovoza dopremljene su 704 osobe iz kotara Našice iz sela Poganovci u logor Požega, a 23. kolovoza još 17 osoba iz Rozmajerovca i Sušina (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 468, 9007/41). Vidljivo je da su krajem kolovoza Srbi iz Rozmajerovca, Granica i Sušina iseljeni u Srbiju, dok stanovnici sela Poganovci nisu iseljeni (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 470, 9678/41). Dana 6. kolovoza iseljen je 1 Srbin, 12. kolovoza iseljeno je osam Srba, 15. kolovoza njih 10, 18. kolovoza 2, 24. kolovoza 214, 7. rujna 7, 15. rujna 7, 19. rujna 6 i 28. rujna 37 (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848, Popis iseljenih Srba iz logora Požega u Srbiju).

Dakle, ova je tablica precizna samo za neke kotareve. Očito je da za pojedine kotareve tablica koju je izradilo Državno ravnateljstvo za ponovu ne stoji. Rezultati do kojih smo došli istraživanjem, odnosno prebrojavanjem pojedinaca na listama, pokazuju da su najveći nesrazmjeri vidljivi kod kotareva Osijek, Donji Miholjac, Podravska Slatina, Virovitica, Vinkovci i Vukovar. Razlog tome nesrazmjeru jednim dijelom leži u činjenici da su neka od iseljavanja poduzeta nakon pisanja ovog dokumenta (dakle u drugoj polovici rujna) kao na primjer iseljavanja iz kotara Osijek, Vinkovci, Virovitica i Vukovar, a drugi razlog je taj što su pojedini preseljenici s područja Donjeg Miholjca, Podravske Slatine i Virovitice bili dva put seljeni, odnosno prvi put u Bosnu (npr. kolonizirani stanovnici okolice Donjeg Miholjca preseljeni su u lipnju 1941. u okolicu Bijeljine), a drugi put iz Bosne preko logora u Požegi u Srbiju. I kod kotareva za koje tvrdim da je tablica precizna postoje određeni pomaci. Naime, jasno je vidljivo da se kod gotovo niti jednog kotara brojke preseljenika ne slažu u potpunosti. Često je razlog tome nepreciznost ustaških činovnika koji su pojedina sela iz jednog kotara pripisivala drugom kotaru, kao i naknadna otpuštanja pojedinaca ili manjih grupa zatočenika iz logora. Neuredni su i popisi koji su vođeni u logorima, pa ponekad nije sasvim jasno tko je od kuda, osobe u popisima se znaju ponavljati, a imena mjesta znaju biti napisana netočno.

Osim toga, broj preseljenika u Srbiju bio je znatno veći, ali se radilo o neorganiziranim prelaženjima u Srbiju, dakle o odlascima koje državne vlasti najčešće nisu mogle i stige pratiti. Najčešće su ta prelaženja u Srbiju, koja su uglavnom bila ilegalna, bila poduzimana iz graničnih kotareva prema Srbiji. Primjer iz kotara Ilok svjedoči o tome. Tako su iz Iloka prebjegle u Srbiju između 10. travnja i 15. prosinca 1941. najmanje 72 osobe.¹³⁷

Molbe za neiseljavanje

Nakon prvih hapšenja svećenika, a posebno nakon masovnih hapšenja čitavih sela uslijedile su molbe koje su podnosili što pojedinci, što čitava sela, a koja su za cilj imale neiseljavanje iz NDH. Naime, većina Srba u Hrvatskoj nije imala nikakve rođake, ni prijatelje u Srbiji, a samo ih je vrlo malen broj uopće prije Drugog svjetskog rata bio u Srbiji. Strah od nepoznatog, a još više nesigurna egzistencija nije mogla biti povoljno rješenje za Srbe koje su ustaše željeli protjerati. Iako je vrlo malo molbi imalo efekta i bilo pozitivno riješeno, u ovom dijelu teksta treba reći nešto o skupnim molbama koje su stanovnici srpskih sela u Hrvatskoj pisali da ne bi bili iseljeni, ili ukoliko su već smješteni u iseljenički logor, da ne bi bili deportirani u Srbiju. Molbe su imale uspjeha u slučaju nekoliko sela u

¹³⁷ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 542, 40926/41.

garešničkom kotaru, sela Poganovci u kotaru Našice i sela Osijek Vojakovački u kotaru Križevci. Treba spomenuti da su i uhapšenici s područja kotara Ludbreg i njihovi rođaci koji su ostali u svojim kućama pisali izuzetno mnogo molbi da bi se vratili svojim kućama, baš kao i iseljenici iz bjelovarskog kotara. Broj sačuvanih pojedinačnih molbi koje su poslale upravo za ta dva kotara ukazuju na činjenicu da su zatočnici bili spremni prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest te da su čak bili spremni odstupiti jedan dio svojih imanja NDH zato da bi se vratili svojim kućama. Kod većine pojedinačnih molbi, posebno kada se osoba već nalazila u sabirnom logoru, a još manje kada je već bila deportirana u Srbiju, nije bilo mogućnosti da se vrati svojoj kući. Čak ni potvrde lokalnih općinskih i kotarskih organa o čestitosti i dobrom vladanju pojedinaca nisu pomagale. O sudbini pojedinaca uglavnom je odlučivao zapovjednik logora ili neki visoko pozicionirani ustaški dužnosnik. Sela u Moslavini, iz kojih je u kolovozu odvedeno 75 obitelji prvo u iseljenički logor u Bjelovar, a potom u Požegu, podnosila su molbe Državnom ravnateljstvu za ponovu da ne budu iseljena iz NDH. Takav su dopis poslali i Srbi sela Brinjana između Kutine i Garešnice,¹³⁸ Vukovja, Rogože, Bršljanice, Stupovače, Čaira, Kutinice i Velikih Zdenaca. Poglavnik krajem kolovoza 1941. odgovara na molbu mještana Velikih Zdenaca da Srbi s područja kotara Garešnica i Grubišno Polje mogu "bez brige ostati u svojim domovima". Srbi s područja kotara Grubišno Polje u većoj su mjeri do toga vremena iseljeni, a Srbi s područja kotara Garešnice djelomično su iseljeni svega dan prije Poglavnikova odgovora. Dopisa je bilo još te oni najvjerojatnije ne bi imali nikakav efekt da nije zaustavljeno preseljavanje Srba u Srbiju od strane Nijemaca početkom listopada 1941. Slično su molili i stanovnici Poganovaca koji su se od kraja kolovoza 1941. nalazili u logoru u Požegi. Srbi iz Poganovaca, predstavnici 172 obitelji, molili su da im se odobri prijelaz na rimokatoličku vjeru, "po potrebi odmah uvdje u logoru". "Svi smo voljni doprinijeti svoj udjel u izgradjivanju nove Hrvatske i postati dobri Hrvati."¹³⁹

Otpuštanje većih skupina zatočenika iz sabirnih logora

U listopadu 1941. postalo je jasno da njemačke vlasti u Srbiji više nisu spremne primiti nove preseljenike iz NDH. Na području Srbije razmahao se ustanak, a upravo su se ti novi preseljenici, kojih je ionako ilegalnim i legalnim putem useljenih u Srbiju, već bilo mnogo, mogli priključiti ustanicima. Stoga je trebalo što je moguće brže djelovati i zaustaviti daljnja preseljenja Srba iz NDH u Srbiju. Nijemci su odlučili da posljednje

¹³⁸ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 502, 22079/41.

¹³⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 477, 12197/41.

transporte iz logora u Požegi neće biti u mogućnosti primiti. Radilo se o Srbima iz kotareva Ludbreg, Garešnica, Križevci, Našice, Grubišno Polje i Virovitica. Najveći broj ih je bio iz kotareva Križevci, Našice i Garešnica. Dana 14. listopada 1941. ravnatelj Državnog ravnateljstva za ponovu Josip Rožanković izvršio je pregled logora u Požegi i ondje našao još 1335 zatočenika. Za posljednji transport za Srbiju odabrao je 450 osoba i to 362 osobe iz kotareva Ludbreg i Križevci, a 98 osoba iz kotara Garešnica. Ostale iseljenike trebalo je otpustiti kućama (kotarevi Virovitica, Grubišno Polje, Našice), a preostale zatočenike iz kotara Garešnica nakon što se zaprimi popis zakletih članova četničkog udruženja. "Čim se taj popis dobije članovi četničkog udruženja predat će se Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, a ostale se treba pustiti kućama". Međutim, Nijemci su odbili primiti taj posljednji transport zbog velikog broja ilegalnih useljenika koji su svakodnevno prelazili preko granice, ali je njemački predstavnik dr. Beissner odlučio da će reagirati da se taj transport primi kod njemačkih vlasti u Srbiji.¹⁴⁰ Od toga se transporta ipak odustalo, budući da su krajem listopada obustavljeni svi transporti u Srbiju. Iz logora Požega je 21. listopada 1941. otpušteno kući u Poganovce 180 muških, 176 ženskih i 24 djece, ukupno 380 osoba,¹⁴¹ a potom, 24. listopada 1941, otpušteno je još 311 osoba iz kotara Garešnica. Prilikom otpuštanja iz logora Požega predstavnici obitelji potpisali su da se odriču prava traženja odštete za one pokretnine koje ne bi našli kod kuće, tj. da se ujedno odriču prava na odštetu ako je posjed naseljen.¹⁴² Dana 7. studenog otpušteno je još 114 Srba iz kotara Garešnica svojim kućama.¹⁴³ Iz Osijeka Vojakovačkog, Prkosa i Belanovog Sela 7. studenog 1941. otpušteno je 340 osoba (301 iz Osijeka Vojakovačkog i 39 iz ostalih sela).¹⁴⁴ Vidljivo je da je činjenica da su Srbi iz tih sela pušteni kućama uzrokovalo veliku paniku kod voditelja pokretnog ureda za kotareve Đurđevac, Ludbreg, Križevci i Koprivnica A. J. Kapetanovića. "Prema izvještaju ravnateljstva Zavoda za kolonizaciju broj 14722/41 u kome se izvještava da će oko 450 osoba biti povraćenih iz logora iz razloga toga što isti ne mogu biti preseljeni. Nadalje mi se naredjuje da oni koji se vrate natrag dobiju svoju zemlju da ju imam istima izručiti. ... Slobodan sam umoliti ravnateljstvo ponove da bi me što žurnije izvijestili o imenima onih, koji će biti povraćeni svojim kućama."¹⁴⁵

¹⁴⁰ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848; HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 516, 29275/4.

¹⁴¹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 510, 26231/41.

¹⁴² Isto, kutija 513, 27184/41. Prema poimeničnom popisu 24. listopada iz logora Požega otpušteno je čak 365 osoba.

¹⁴³ Isto, kutija 511, 26497/41.

¹⁴⁴ Isto, kutija 511, 26497/41.

¹⁴⁵ Isto, kutija 517, 29549/41.

Zaključak

Protjerivanje srpskog stanovništva iz NDH nije bilo organizirano po onom sistemu kako je planirano. Ustaško rukovodstvo bilo je izuzetno zainteresirano u okviru svoje politike prema Srbima u NDH da iz NDH bude iseljeno što je moguće više Srba. Budući da ustaše nisu birali sredstva u postizavanju toga cilja, teror nad Srbima u NDH u segmentu iseljavanja bio je poprimao najrazličitije oblike. Iseljavanja solunskih dobrovoljaca iz Slavonije koja su poduzeta prije osnivanja Državnog ravnateljstva za ponovu pokazuju neorganiziranost i nesistematičnost prilikom iseljavanja Srba. Nelogičnost njihova premještanja iz jednog kotara NDH u drugi kotar i njihovo vraćanje u Hrvatsku nakon što su primili rješenje nekog bosanskog kotara da se mogu vratiti u bilo koji hrvatski kotar osim u onaj iz kojeg su iseljeni pokazuje da ustaše u početku nisu imali točno određen princip gdje, kako i koga iseliti. Nakon osnivanja Državnog ravnateljstva za ponovu, organiziranja sabirališta u kotarskim središtima i sabirnih logora u Bjelovaru, Capragu i Požegi teror postaje na neki način organiziraniji. Međutim, ustaška se samovolja i dalje jasno pokazuje kroz niz faktora: od samovoljnih puštanja pojedinih uhapšenika, preko sasvim pogrešnih informacija o osobama koje treba uhapsiti do nesistematičnosti prilikom hapšenja. Uz to javljaju se dakako i pljačke srpske imovine (koje su pokatkada samovoljne, a ponekad ozakonjene državnim zakonima), i maltretiranja zatočenika. Drugi oblici ustaškog terora, poput masovnih likvidacija, uzrokuju da sve više Srba nelegalno prelazi iz NDH u Srbiju, što uzrokuje njemačkim vlastima u Srbiji niz problema. Prema njemačkim podacima, u Srbiju je već do kraja srpnja prebjeglo oko 180000 Srba, a čini se da je taj broj do kraja rujna premašio 200000. Međutim, legalnim putem ustaše su iselili iz NDH do kraja rujna, odnosno početka listopada, preko logora u Capragu 5198 osoba, preko logora u Požegi 4494 osobe, a preko logora u Bjelovaru 4700 osoba. Osim toga, u dva transporta iz grada Zagreba u Srbiju je direktno prebačeno 341 osoba, pa bi broj legalno preseljenih osoba iz NDH iznosio 14733.¹⁴⁶ Do početka rujna 1941. iz hrvatskog dijela NDH iseljeno je, prema poimeničnom popisu izrađenom 2012. godine, 9875 osoba. Ta brojka nije konačna budući da postoje veći nesrazmjeri za pojedine kotareve. Nijemci su, kao što je spomenuto, zbog ustanka u Srbiji

¹⁴⁶ Prema istraživanjima Marice Karakaš Obradov, broj legalno preseljenih razlikuje su u različitim izvorima. Tako, do 10. rujna 1941, prema podatku njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji, broj legalno iseljenih iznosi 12436, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iznosi brojku od 13927 iseljenih, njemački zapovjednik u Srbiji, prema podatku od 22. rujna, iznosi brojku od 14110 iseljenih, Andrija Ljubomir Lisac, povjesničar koji se bavio iseljavanjima donosi brojku od 15256 iseljenih, Siegfried Kasche iznosi brojku od 17852 iseljenih do listopada 1941, a Slobodan D. Milošević, najveći istraživač preseljavanja Srba tijekom Drugog svjetskog rata, iznosi podatak o 18296 iseljenika (Karakšaš Obradov, 2011: 819).

obustavili iseljavanje Srba iz NDH, pa su tako u listopadu 1941. završena legalna preseljavanja Srba iz NDH u Srbiju. Međutim, iz dokumentacije Komesarijata za izbeglice i preseljenike u Beogradu vidljivo je da su ilegalni odlasci pojedinaca u Srbiju bili učestali i u 1942, pa i sredinom rata, u 1943. godini. Dakle, istraživanje iseljavanja Srba iz Hrvatske i čitave NDH nije završeno s 1941. godinom, pa stoga ni brojka od 200000 preseljenika nije konačna brojka onih koji su otišli.

Literatura

- BARTULIN, N. (2007). "Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 39, str. 209-242.
- BOŽIĆ, S. (2008). *Srbi u Hrvatskoj 1918-1929*, (Beograd).
- DIZDAR, Z. (1990). "Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941. – 1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, god. 22., sv. 1-2, str. 83-110.
- GOLDSTEIN, I., S. GOLDSTEIN (2001). *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Novi liber).
- GOLDSTEIN, I. (2006). "Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u NDH 1941. godine", u: S. Jerše (ur.) *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik* (Ljubljana), str. 595-605.
- GOLDSTEIN, I. (2008). "Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put prema katastrofi", *Dijalog povjesničara/istoričara*, sv. 10/1, str. 137-153.
- HEĐBELI, Ž. (2001). "Ponova: arhivsko gradivo Ureda za podržavljeni imetak Nezavisne države Hrvatske", *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, sv. VI, str. 511-521.
- JELIĆ-BUTIĆ, F. (1978). *Ustaše i NDH* (Zagreb: Školska knjiga).
- KARAKAŠ OBRADOV, M. (2011). "Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, god. 43, sv. 3, str. 801-826.
- LANDIKUŠIĆ, R. (1942). *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH*, (Zagreb).
- LISAC, A. LJ. (1956). "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941. godine", *Historijski zbornik*, sv. 1-4, str. 125-145.
- MILOŠEVIĆ, S. D. (1981). *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije* (Beograd: Narodna knjiga).
- ŠAŠA, M. (1989). *Kotar Virovitica u narodnooslobodilačkom ratu* (Virovitica: SUBNOR i OK SKH Virovitica).
- ŠKILJAN, F. (2010). "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", *Scrinia slavonica*, sv. 10, str. 341-365.
- ŠTEKOVIĆ, L. (1997). "Izgon Srba iz virovitičkog kraja 1941. godine", *Ljetopis SKD "Prosvjete"*, sv. 2, str. 359-394;
- NDH (1941). *Zakoni NDH*, sv. I (Zagreb).

Tiskovine:

Hrvatski narod

Arhivski izvori:

Hrvatski državni arhiv

Fond Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Velika župa Zagorje

Arhiv Srbije

Fond Komesarijat za izbeglice i preseljenike

Filip Škiljan

Organized Massive Forced Migration of Serbs from Croatia in 1941

S u m m a r y

The author brings forth a range of information on forced migration of the Serb population from the Croatian part of the Independent State of Croatia in 1941 (NDH). Almost one third of the population were Serbs in the NDH. One of the methods of solving “the Serbia issue” in the NDH was migrating the Serbs into Serbia. The other methods were forced conversions of the Serbian population, namely physical killings. The adopted legal provisions made the terror policy over Serbian population legitimate. A conference was held on June 4th in the German legation in Zagreb. At the meeting it was agreed that Slovenians from Styria were to be moved to NDH, and Serbs from the NDH to Serbia. Deportation was to be carried out in three waves. The first wave was to last from June 7th to July 5th and 5000 Slovenian intellectuals from Lower Styria were to be deported directly to Serbia, except for catholic priests who were to be deported to the NDH. Orthodox priests from the NDH were to be deported to Serbia together with their families. In the second wave, lasting from June 10th to August 30th, 25,000 Slovenians from Slovenia were to be deported to the NDH and NDH was to deport just as many Serbs. In the last wave (from September 15th to October 31st), 65,000 Slovenian peasants from the Gorenjska region (Upper Carniola region) were to be deported to the NDH, and NDH was to migrate just as many Serbs to Serbia, as well as 30,000 Serbs whose citizenship was not acknowledged by the NDH. The government of the NDH founded an office for this purpose under the name State Directorate for Renewal.

The migration of the Serbs from NDH began in June of 1941. Volunteers from the Salonika Front were then moved from their properties in Slavonia and Srem. Their total number was about 28,000. Then the Orthodox priests were migrated. According to the lists made by the NDH authorities, 327 of them were migrated from the NDH. 104 priests from the Croatian part of NDH were moved away in an organized manner. One part of them managed to escape before they were arrested. The migration of priests was carried out through transit camps in Caprag and Požega. Massive deportations of the Serbian population through transit camps in Caprag, Bjelovar and Požega began with the arresting of Serbs in Zagreb in the first half of July 1941, and then continued in other districts of northern Croatia and Bosnia. The total number of migrations in an organized manner from the Croatian part of the NDH up to the beginning of September 1941, according to the name list drawn up in 2012, amounted to 9875 Serbs, although that number was not final since there were greater disparities for certain districts. By the end of September 1941, the

Ustasha migrated 14,733 Serbs out of the NDH in a legal way. Croats from Dalmatia, Herzegovina and the Croatian Zagorje as well as displaced Slovenians primarily originally from Styria, moved into their houses. The authorities of NDH confiscated the property of the forced out Serbs. Other forms of the Ustasha terror, like massive killings, caused intensive illegal emigration of Serbs from NDH to Serbia, which, according to German data, had already increased to around 180,000 relocated Serbs by the end of July, although it seems this number exceeded 200,000 by the end of September. Organized migration was ceased in October 1941 after the German authorities in Serbia forbid further immigration of Serbs from the NDH mainly because of the uprising in western Serbia. Part of the banished Serbs from the Požega concentration camp were returned home to the districts of Osijek, Garešnica, Križevac, Virovitica and Ludbreg. However, from the documentation of the Commissariat for Refugees in Belgrade, it is evident that the research on the migration of Serbs from Croatia and the whole of NDH was not finished in 1941, so the number of 200,000 of forced migrants who have left is not final.

Key words: *Serbs in Croatia, NDH, 1941, World War II, migration*